

- Bezoek een **begraafplaats** met de klas
- Hoe het christendom een **wereldgodsdienst** werd
- 'Wir sind das Volk' gekaapt door **radicaal-rechts**



Kerst in mei
Werd Jezus echt geboren
op 25 december?



KLEIO

4 Kerst in mei of november

Waarom vieren we de geboorte van Jezus op 25 december?



10 Het succes van het christendom

Historische oorzaken voor de groei tot wereldreligie



20 Geschiedenisles in het tweetalig onderwijs

Welke rol speelt de vakdocent?

24 Schatkamer voor oorkonden

Digitale Charterbank Nederland is een rijke bronnendatabase

28 Luisteren naar geschiedenis

30 'Wir sind das Volk'

Radicaal-rechts in Duitsland kaapt de geschiedenis



34 Praten tegen zwarte schermen

Hoogte- en dieptepunten van een bijzondere tijd

36 Ziet, een maagd zal zwanger worden!

Bijbelse teksten in een historische context



41 Levend geschiedenisonderwijs op een begraafplaats

De didactische waarde van funerair erfgoed

44 'Als docent geef je je leerlingen elke dag meer kennis en zelfvertrouwen'

Beginnend docent Jet Jong deelt haar ervaringen

48 Misvattingen over historisch redeneren

Een reactie op Matthijs Wieldraaijer

52 Wat is het alternatief?

Arie Wilschut reageert op opiniestuk



54 Geen rust voor de caudillo

Politieke wind bepaalt het lot van Franco

58 Springlevend slavernijverleden

Omgaan met gevoeligheden in de klas

60 Zwarte soldaten in Margraten

Een inclusievere geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog



Beste lezer,

De inhoud van deze laatste *Kleio* van het jaar past goed bij de sfeer van deze tijd. Anton van Hooff legt uit waarom het christendom zo populair werd in de oudheid. Daan Nijssen beschrijft dat er opmerkelijke en duidelijke verbanden bestaan tussen de profetieën in de Bijbel en de militaire dreiging die uitging van het Assyrische Rijk. En wanneer u rond de kerstboom zit, bedenk dan dat de keuze om Jezus geboren te laten worden op 25 december een heel prettige is. Rond de kerstboom in mei zou toch een heel ander gevoel geven. Lees meer over de keuze voor 25 december in het artikel van Hans Kiens.

‘De donkere dagen rond Kerstmis worden niet alleen geassocieerd met het leven, maar ook met de dood’

De donkere dagen rond Kerstmis worden niet alleen geassocieerd met het leven, maar ook met de dood. Maurice Heemels maakt duidelijk dat een uitstapje met leerlingen naar een begraafplaats de moeite waard is. Van dit funerair erfgoed kunnen ze veel opsteken. En dat geldt zeker ook voor de beroemde Amerikaanse begraafplaats van Margraten. Wie waren de zwarte soldaten die daar begraven liggen? Mieke Kirkels ontdekte tot nu toe onbekende verhalen. Verder leest u een interview met Huub Oattes over het tweetalig onderwijs. Hij deed onderzoek naar de rol van de vakdocent.

In deze laatste *Kleio* van 2021 ook weer veel aandacht voor boeken. Hopelijk raakt u geïnspireerd om in de kerstvakantie hiervan een of meerdere te lezen. Begin alvast met het fragment uit *Barbarossa* van Jonathan Dimbleby. Al dit leeswerk is uiteraard niet alleen voor uzelf, maar vooral om de lessen voor uw leerlingen (nog) beter te maken. Geniet van deze *Kleio*! Ik wens u veel le(e)splezier

PS Na jaren met veel plezier en genoegen op te hebben mogen treden als hoofdredacteur van dit prachtblad, wordt het tijd het stokje over te dragen. Een jonge(re) generatie moet de kans krijgen om zelf het bord vol te schrijven. Het ga u goed!

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.



- 16 Peter Kee... en de geschiedenis
- 19 Boeken 1
- 33 Boeken 2
- 46 Kleioscoop: The Last Czars
- 63 Column: Ton van der Schans
- 65 Recensies
- 69 Boekfragment: Barbarossa
- 72 Column: Jelte Posthumus | Colofon
- 73 Kleiokrant

Cover: Christus als de goede herder, gebaseerd op de Kriophoros. Schilderij uit 1750 door een onbekende schilder. Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg.

Kerst

Christus als de goede herder, gebaseerd op de Kriophoros. Schilderij uit 1750 door een onbekende schilder. Germanisches Nationalmuseum, Nuremberg.

Hans Kiens is gepensioneerd docent Nederlands, Latijn, Grieks en KCV.



Rechterpagina: Hermes Kriophoros, de lamdrager, zou volgens de mythische overlevering de Griekse stad Tanagra voor de pest beschermd hebben door met een lam op zijn schouder rond de stad te lopen. Kriophoros van Kalamis, laat-Romeinse kopie. Museo Barracco, Rome.

in mei of november

Waarom vieren we de geboorte van Jezus op 25 december?

Met Kerstmis vieren we de geboorte van Jezus Christus. Maar hoe zeker is het dat hij op 25 december is geboren? Er zijn verschillende antieke bronnen te raadplegen om te achterhalen waar deze datum vandaan is gekomen.

In de beschaving van het klassieke Rome was de kalender het instrument dat het jaar indeelde met tal van feestdagen. Deze kalender, die zijn oorsprong vond bij de tweede koning van Rome, Numa Pompilius, en wezenlijk werd aangepast door Julius Caesar, was gebaseerd op religie. Vanaf het moment dat het christendom groeide, ontwikkelde het zijn eigen kalender met eigen feestdagen. De ontwikkeling van deze kalender was een proces van polemiek en adaptatie.

Het belangrijkste christelijke feest is dat van de kruisdood van Christus. Deze dag is gekoppeld aan Pesach, het joodse paasfeest, vanaf de 14e van de joodse maand nisan. Tijdens dit feest wordt de vlucht uit Egypte herdacht door het slachten van een lam, de deurposten te bestrijken met het bloed van dit lam opdat de dood dit huis zal overslaan (Pesach betekent 'overslaan') en het eten van ongedesemde broden. Jezus ging voor dit feest naar Jeruzalem en zou tijdens dit feest 'als een lam geofferd' worden. De datum van dit feest van de dood van Christus was al in het begin van het christendom vastgesteld, toen het christendom nog verstrengeld was met de joodse godsdienst. Het christelijke paasfeest volgt de joodse maandkalender. Vandaar dat deze dag voor ons gevoel 'zwerft' – net als de feestdagen die weer van het paasfeest afhangen als Aswoensdag (en dus carnaval), Palmzondag, Witte Donderdag, Goede Vrijdag, Stille Zaterdag, tweede paasdag, beloken Pasen, Hemelvaart en Pinksteren.

De andere belangrijke christelijke feestdag, de geboorte van Jezus, speelde in de eerste eeuw totaal geen rol. De viering van een geboorte werd door bijvoorbeeld Origenes van Alexandrië gehekeld als een onchristelijk gebruik: zondaars als de farao en koning Herodes vierden hun verjaardag, maar vrome mensen als Jeremias, Job, Jonas en David vervloekten de dag waarop zij geboren waren.¹ Een geboorte was geen feest. Door het baren van een kind was een vrouw onrein, 33 dagen; door het baren van een meisje zelfs eens zolang. De dood diende gevierd te worden: de dood van Christus die voor ons gestorven was. En van martelaren moest ook de dood gevierd worden, omdat de dood voor hen het moment van hun komst in de hemel was. Origenes' voorganger, Clemens van Alexandrië, had echter wel gemeld

dat velen dachten dat Jezus was geboren in het 28e jaar van de regering van Augustus en wel de 25e dag van pachon, dat is omgerekend 20 mei.² Maar er circuleerden nog meer data. Clemens zelf dacht 18 november.

Christus en de zon

Waarom vieren wij dan dit geboortefeest op 25 december? Er bestaat een theorie die zegt dat keizer Constantijn 25 december heeft aangewezen als de dag van de geboorte van Christus: dezelfde dag als waarop de door hem hooggeachte godheid Sol Invictus geboren zou zijn. Hij heeft immers ook de zondag geïntroduceerd; de zondag is de dag des Heren, Christus, en – zoals de naam al zegt – gewijd aan de zon. En 25 december was de dag van het wintersolstitium. Daarna begon de zon aan zijn opmars en werden de dagen weer langer. Ook Mithras, een belangrijke Romeinse god, zou op 25 december geboren zijn. Constantijn heeft inderdaad een soort synthese gemaakt van de Sol-cultus en het christendom. Maar tegen de theorie dat hij het kerstfeest van 25 december heeft ingevoerd, is in te brengen dat door

1 Origenes van Alexandrië: *Homilie op Leviticus* 8. Origenes (ca. 185-254) werd op achttienjarige leeftijd hoofd van de catechisatie in Alexandrië, omdat zijn voorganger, Clemens van Alexandrië, vanwege de vervolgingen was gevlucht. Volgens Eusebius castreerde hij zich, omdat hij ook vrouwen onderricht moest geven. Vanwege theologische conflicten is hij verbannen naar Caesarea. Later mocht hij terugkomen. Tijdens de vervolgingen van Decius is hij gemarteld. Drie jaar daarna is hij overleden. Omdat hij niet tijdens de vervolgingen overleden is, geldt hij niet als een martelaar.

2 Clemens van Alexandrië: *Stromata I*, 21, 146. *Stromata* betekent 'vlechtwerken'. Hij vlecht hier christelijke met Grieks filosofische wijsheden.



3 Gregorius van Nazianze: werd door toedoen van zijn vrouw christen, en op latere leeftijd bisschop. Probeerde platonische ideeën in overeenstemming te brengen met christelijke noties, maar concludeerde dat Gods wezen zich onttrekt aan de menselijke ratio.

4 Johannes Chrysostomos ('gouden mond') werd als asceet tegen zijn wil bisschop in Constantinopel. Hij was boeteprediker, verachtte rijkdom, kreeg dus ruzie met keizerin Aelia Eudoxia, heeft in twee jaar tijd, zonder te slapen of te gaan liggen, de hele Bijbel van buiten geleerd, hield hier maag- en nierklachten aan over. Had er geen moeite mee om tegen de heersende mening in 25 december te promoten. Fulmineerde tegen de Joden en tegen homoseksualiteit, waarbij hij opmerkte dat homoseksualiteit bij vrouwen nog erger was.

De maangodin Selene is verliefd op de mooie Endymion. Ze bezoekt hem 's nachts wanneer hij slaapt. Ze vraagt aan Jupiter hem eeuwig te laten slapen, opdat zij voor altijd bij hem kan zijn. Vanwege die eeuwige slaap een mooi motief voor een sarcofaag. Marmeren sarcofaag uit de derde eeuw n.Chr. The Met, New York.

Constantijn noch in Rome, noch in Constantinopel, noch in Bethlehem speciale aandacht is besteed aan 25 december als geboortedag van Christus. Pas zo'n vijftig jaar na de dood van de keizer kwamen de eerste preken waarin expliciet aandacht besteed werd aan de geboorte van Christus en aan het kerstfeest. In 379 en 380 hield Gregorius van Nazianze, bisschop in Constantinopel, preken over het kerstfeest, het feest van Driekoningen en de epifanie, de openbaring van de godheid van Jezus.³ In 386 hield Johannes Chrysostomos, de aartsbisschop van Constantinopel, zijn preek over de geboortedag van Christus.⁴ Beide heren noemden niet 20 mei, maar 25 december als de geboortedag van Christus. Voor de keuze voor deze dag waren twee argumenten: een religieus argument en een praktisch argument.

Het religieuze argument is het volgende. De dag van het sterven van Christus was reeds vastgesteld op 25 maart. Tertullianus noemt deze dag in zijn *Kata Ioudaion* (Tegen de Joden) – een werk waar de nazi's enorm van geprofiteerd hebben.⁵ Hij gaat uit van voorspellingen van Isaiah en David en stelt zo zowel het jaar waarin Christus geboren moet zijn als het jaar van zijn sterven vast. Hij start met Darius, neemt Alexander de Grote mee en komt vervolgens voor de geboorte van Christus uit op het 41e jaar van de regering van Augustus – toch een ander jaar dan het 28e jaar dat Clemens noemde. In 44 v.Chr. was Augustus, toen nog bekend als Octavianus, voor de eerste maal consul en dan zou Christus 41 jaar later geboren moeten zijn, dus in 3 of 2 v.Chr. Een tweede aanwijzing die Tertullianus noemt, stemt hiermee overeen: 28 jaar na de dood van Cleopatra. Zij had in 30 v.Chr. zelfmoord gepleegd. Het jaar van de geboorte heeft hij hiermee vastgesteld, de dag van de geboorte laat hij onvermeld. Over het jaar van de dood van Christus zegt hij het volgende. Christus, die volgens Tertullianus 30 jaar is geworden – en

nog niet 33 zoals Alexander de Grote – is gekruisigd 'in de maand maart van het 15e jaar van de regering van Tiberius, tijdens het consulaat van Rubellius Geminus en Fufius Geminus op de 8e dag voor de kalendae (Latijnse aanduiding voor de eerste dag van de maand, red.) van april, de eerste dag van de ongedesemde broden.' Als je de 14e nisan van dat jaar omrekenet naar de Romeinse kalender, kom je uit op op 25 maart in 29 n.Chr. Dus Jezus was volgens deze berekening in het jaar 29 overleden op 25 maart. Dit was – toevallig? – de dag van de lente-equinox.

Verwekt en gekruisigd

Volgens de theologische opvattingen was Christus op dezelfde dag waarop hij gekruisigd was, ook verwekt. De annunciatie, de boodschap van de engel Gabriël aan Maria, beter bekend als het feest van Maria-Boodschap, moest dus ook op 25 maart hebben plaatsgevonden, zij het de nodige jaren eerder. Zo stelt Augustinus in zijn *De Trinitate* (Over de Drievuldigheid) dat Christus niet alleen op deze dag, dus 25 maart, gestorven moet zijn, maar ook verwekt.⁶ Lyrisch voegt hij hier nog aan toe dat de schoot van de maagd Maria nog nooit door een mensenkind bewoond is geweest, zoals vóór de dood van Christus nog nooit een lijk heeft gelegen in het graf, het graf van Jozef van Arimathea. Als Maria op 25 maart na het bericht van de engel zwanger is geraakt, moet Christus na een zwangerschap van exact negen maanden op 25 december geboren zijn. Uit het feit dat 25 december voor ons een 'vaste' datum is, mogen we afleiden dat deze feestdag is ingevoerd toen het christendom niet langer de op maanden gebaseerde joodse jaarindeling volgde, maar de Romeinse die gebaseerd is op de zon.

Over beide data valt meer te zeggen. 25 december was een solstitium, een dag waarop de zon zich keert, in de winter de kortste dag. Volgens de oude





Jonas, die drie dagen in de buik van de walvis heeft verkeerd, slaapt na te zijn aangespoeld in Ninive (in het huidige Irak). Jonas is een voorafschaduw van Christus, die ook na drie dagen verzeen is. Ook de goede herder en de doop zijn afgebeeld. Sarcofaag, derde eeuw n.Chr., Santa Maria Antiqua, Forum Romanum, Rome.

kalenderberekening was 25 maart een equinox, dus een dag waarop dag en nacht precies even lang zijn. Na 25 maart werden de dagen langer. Omdat Christus gezien werd als de bringer van het licht, moest hij dus tijdens de lente-equinox verwekt zijn, waarna het licht won.

Maar is er niet meer informatie dan enkel deze speculaties? Helpen de evangeliën waarin het leven van Christus wordt beschreven ons in verband met het tijdstip van de geboorte niet verder? De geboorte van Christus wordt slechts in twee evangeliën beschreven, die van Mattheüs en die van Lukas.⁷ Mattheüs vertelt ons het verhaal dat drie wijzen uit het Oosten Jezus als de nieuwe koningszoon komen aanbidden. Zij kloppen eerst aan bij de koning, koning Herodes de Grote. Deze kan hen niet helpen, maar vraagt wel verder te zoeken en hem te vertellen waar ze deze koningszoon hebben gevonden; dan kan hij zijn maatregelen nemen. Nadat zij Jezus gevonden en aanbeden hebben, waarschuwt een engel de drie koningen en brengen ze Herodes niet op de hoogte van waar Jezus zich bevindt, waarna de vlucht van Jozef, Maria en Jezus naar Egypte en de moord op de Onnozele Kinderen volgen. Deze Herodes is gestorven in 4 v.Chr.

Lukas vertelt het anders. Hij zegt in zijn evangelie dat Jozef vanwege een volkstelling ten tijde van Augustus naar zijn geboorteplaats moet; deze volkstelling wordt georganiseerd door gouverneur Quirinius. Quirinius was gouverneur aldaar in 6 n.Chr. Tien jaar verschil met het verhaal van Mattheüs! Het is prachtig dat heel onze jaartelling van voor en na Christus volgens deze bronnen niet op de geboorte van Christus gebaseerd kan zijn.⁸ Bovendien bestaat bij Lukas de kraamvisite niet uit wijzen uit het Oosten, maar uit eenvoudige herders.

Als Jozef voor een volkstelling van Nazareth naar Bethlehem moest reizen, was dat volgens de toen geldende regels alleen omdat hij bezittingen had in Bethlehem. En dan had Maria niet in een stalletje hoeven te bevallen. De reden dat Jozef voor een volkstelling naar Bethlehem

moest, was een heel andere: Jezus moest als de nieuwe David in Bethlehem geboren worden. De evangeliën moeten niet gelezen worden als het relaas van feitelijkheden, maar om de symboliek van gebeurtenissen en vooral als de uitkomst van voorspellingen gedaan in het Oude Testament. In ieder geval, de keuze voor 25 december als de datum voor de geboorte van Christus kan niet uit een evangelie worden afgeleid. Integendeel. Herders die in Palestina midden in de winter 's nachts hun schaapjes niet op stal zetten, maar in het veld laten, moeten wel heel domme herders zijn.

Gemengde godsdiensten

En dan nu het praktische argument. Eind vierde eeuw adapterde het christendom steeds openlijker gebruiken die in Rome bestonden, mogelijk om aantrekkelijk te zijn voor niet-christenen. De wetteksten van de christelijke keizers ronken weliswaar van strijdvastigheid tegen de oude religie, maar de aristocratie, de bestuurlijke klasse – verantwoordelijk voor de uitvoering van wetten – bood een gevarieerder aanblik. De oude godsdienst kende hier nog de nodige aanhangers en het was niet zo dat binnen deze groep de twee godsdiensten diametraal tegenover elkaar stonden. Zo kwamen er bijvoorbeeld de nodige 'gemengde' huwelijken voor.

'Herders die in Palestina midden in de winter 's nachts hun schaapjes niet op stal zetten, moeten wel heel domme herders zijn'

We zien in deze tijd dat beeldtaal uit de klassieke oudheid geschikt werd bevonden voor de christelijke religie: Christus kon afgebeeld worden als Hermes Kriophoros (de lamdrager)⁹; de mooie Endymion die volgens de antieke mythologie een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitlokte op Selene blijkt op tal van sarcofagen een naakte (!) Jonas te kunnen uitbeelden; gevleugelde engelen maakten hun entree in de christelijke

⁵ Tertullianus: *Kata Ioudaion* 8.

⁶ Augustinus: *De Trinitate*, IV, 5.

⁷ Mattheüs 2:1-12 en Lukas 2:1-20.

⁸ Onze huidige jaartelling is bedacht door een zekere Dionysius Exiguus ('de kleine') in 525. In die tijd gebruikte men een kalender die uitging van Diocletianus. Diocletianus had christenen vervolgd. Dus deze kalender moest verdwijnen. Dionysius nam als uitgangspunt voor zijn berekening de opmerking in het evangelie van Lukas dat Jezus ongeveer 30 jaar oud was toen hij met zijn werkzame leven begon (Lukas 3:23) en dat dat was in het vijftiende jaar van de regering van Tiberius (Lukas 3:1).

⁹ In Olympia zou een beeld van Hermes Kriophoros bestaan hebben. Wij kennen hiervan een laat-Romeinse kopie. Het is gebruikt als een illustratie bij Johannes 10, waar Christus zegt: 'Ik ben de goede herder.'

10 Otto Zwierlein, *Petrus in Rom*, 2010. Hij betoogt dat Petrus nooit in Rome is geweest, daar niet de kruisdood heeft ondergaan, niet is begraven en zeker niet de eerste bisschop van Rome is geweest.

11 Als Constantijn zou hebben vastgesteld dat de geboorte van Christus op 25 december gevierd moet worden, zou Constantinopel niet pas zo laat overtuigd hoeven worden.

Zuil ter herinnering aan Antoninus, overleden in 161 n.Chr. Aan deze zijde is een gevleugelde genius of engel te zien die Antoninus en zijn vrouw Faustina naar de hemel brengt. Zij worden geflankeerd door adelaars, de vogels van Jupiter. Verder staan afgebeeld een zittende godin Roma en een liggende personificatie van het Marsveld, te herkennen aan de obelisk, die verwijst naar het Horologium van Augustus. Voet van de erezuil voor Antoninus Pius in Rome, tweede eeuw n.Chr.

beeldtaal. Maar niet enkel in de vormtaal, ook inhoudelijk zien we adaptaties: keizer Theodosius, keizer van 379 tot 395, weigerde zelf nog pontifex maximus te zijn, maar gunde deze titel aan de bisschop van Rome, Damasus. De maagdelijke geboorte en de verwekking door een godheid was voor de heidenen natuurlijk volkomen acceptabel, denk maar aan het verhaal over hoe Romulus verwekt is. En ook de opstanding uit de dood was een gegeven dat Christus deelde met Adonis, Dionysus, Orfeus, Persefone en vele anderen. Dat de belangstelling voor de geboorte ooit door Origenes een heidens gebruik werd genoemd, was op den duur geen beletsel meer om ook in verband met Jezus deze belangstelling te koesteren. En zo bezien hielp de overeenkomst van Jezus' geboortedatum met die van de al haast monotheïstische Sol zeer.

Machtsvraag

Ten slotte is er ook een godsdienstig-polemisch argument. Toen de christelijke kerk steeds meer macht kreeg, ging ook de machtsvraag binnen de kerk spelen. Er ontstond een hiërarchie in de priesterschappen: naast de diakens en opzichters ('episcopoi', vernederlandst tot bisschoppen) kwamen er ook patriarchen, aartsvaders. Ten tijde van het Concilie van Nicea (325 n.Chr) waren dat er drie: de bisschoppen van Alexandrië, Antiochië en Rome hadden al de speciale titel patriarch. Wat later kwamen daar de patriarchen van Constantinopel en Jeruzalem bij. En later nog meer. De patriarch van Rome wist op grond van het (hypothetische?) gegeven dat Petrus daar begraven lag, de suprematie af te dwingen.¹⁰ Petrus was immers de steenrots, waarop Christus zijn kerk wilde bouwen. En de patriarch van Rome was de opvolger van Petrus. Dit gevecht om de suprematie werd beslecht in theologische disputen: wie

verkondigde de waarheid in de theologische raadselen? Zo'n raadsel was bijvoorbeeld of Jezus God, mens of beide was. Dit had alles te maken met de zogenaamde 'incarnatie': het moment waarop de eeuwige God zich ging hullen in het sterfelijke vlees van het menselijke lichaam. Was dit bij de geboorte of de doop? Werd hij dan mens? Bleef hij God? Of werd hij het allebei? We zien dat in het oostelijk deel van de kerkgemeenschap de opvatting leefde dat God geïncarneerd was bij de doop. De evangeliën van Johannes en Markus beginnen ook met de doop van Christus. In het Westen was men meer de mening toegedaan dat de incarnatie al bij de geboorte had plaatsgevonden. De doop van Jezus in de Jordaan, uitgevoerd door Johannes de Doper, is een kernmoment in de christelijke leer. Jezus gaat naar zijn neef, Johannes, die al enige tijd mensen oproept zich te bekeren en terug te keren tot het oorspronkelijke geloof en zich te laten dopen als bewijs van deze terugkeer. Jezus wil ook door hem gedoopt worden. En op het moment van de doop klinkt een stem uit de hemel die zegt: 'Gij zijt mijn welbeminde zoon en in u heb ik mijn welbehagen gesteld' (Marcus 1:10-11 en Lukas 3:21-22) en tegelijk daalt de Heilige Geest neer in de vorm van een duif. Johannes reageert met: 'Hij moet groeien, ik moet kleiner worden' (Johannes 3:30). Deze gebeurtenis heet de epifanie, de openbaarmaking, waarbij het aan ons is om dit te zien als een openbaarmaking van de goddelijkheid van Jezus aan anderen of ook aan Jezus zelf. We weten dat Johannes de Doper in 29 n.Chr. (we letten even niet op de chronologie die Tertullianus heeft opgesteld) bij de Jordaan was begonnen met dopen en daar het jaar erna mee was gestopt, toen hij door Herodes Antipas gevangen werd gezet en onthoofd; dit laatste door toedoen van de beruchte Salomé. Deze doop of epifanie wordt in het Oosten al vanouds op 6 januari gevierd, dezelfde dag als het bezoek van de drie koningen. Zoals in het Westen de kruisdood en de annunciatie op een en dezelfde dag worden gevierd, worden in het Oosten het bezoek van de wijzen uit het Oosten en de doop of epifanie op dezelfde dag gevierd.

God en mens

Maar wanneer is Jezus nu God geworden? Bij zijn geboorte op 25 december of bij de doop door Johannes de Doper op 6 januari? Wanneer vond de 'incarnatie' plaats? Rome was duidelijk: bij de geboorte. In het Oosten had onder leiding van de zogenaamde gnostici het docetisme ingang gevonden. Volgens het docetisme was Christus God en zijn menselijke verschijning slechts schijn ('docetisme' is afgeleid van het Griekse 'dokein', 'schijnen'). Door deze uitleg als ketterij te bestempelen en te bestrijden, probeerde Rome de dominantie te verkrijgen. En de erkenning van de incarnatie van Christus op 25 december gold als een bewijs





van het gelijk van Rome: van meet af aan was Jezus God én mens. De kerk in het Oosten die al lang de incarnatie op 6 januari vierde, had moeite met die nieuwerwetse 25 december. Constantinopel, dat eerst de opvatting was toegedaan dat pas bij de doop de goddelijke persoon in het lichaam was neergedaald, dus op 6 januari, ging op grond van de preek van Gregorius van Nazianze in 379 om.¹¹ Chrysostomos gebruikte een paar jaar later onder andere als argument dat hij dit had kunnen opmaken uit de documenten die Quirinus had bijgehouden in verband met zijn volkstelling. Deze documenten hebben nooit bestaan. Alexandrië 'bekeerde zich' in 431, Jeruzalem hield nog tot de zesde eeuw vast aan 6 januari, maar kwam toch tot inkeer. In 451 bij het Concilie van Chalcedon werd de onwillige patriarch van Alexandrië, die toch nog niet overtuigd was, afgezet. Hij was een zogenoemde 'monofysiet', dat wil zeggen dat hij van mening was dat Christus slechts één natuur had, namelijk de goddelijke. Maar paus Leo de Grote had verordonneerd dat in Christus twee naturen huizen, een goddelijke en een menselijke. Er werden hele veldslagen gevoerd om uit te maken wanneer het incarnatiefeest gevierd mocht worden, 25 december of 6 januari. De Armeense kerk houdt nu nog vast aan 6 januari. De ironie van de geschiedenis is, dat het schisma tussen de katholieke kerk en de Grieks-orthodoxe kerk is ontstaan op basis van onenigheid over de datering van het paasfeest.

De voorstelling van de menswording van Christus bij de geboorte zoals voorgestaan door Rome vond steeds meer legitimatie door de voorstelling van Christus als de bringer van het licht. Volgens

het evangelie van Lukas zegt Simeon wanneer hij voor het eerst Jezus in de tempel ziet al dat Jezus het licht is dat voor de heidenen straalt. Ambrosius betoogde dat op 25 december niet de zon aanbeden moest worden, maar degene die de zon gemaakt had. Paus Leo de Grote gebruikte voor Christus expliciet het beeld van de zon, *sol* in het Latijn. En het idee van het wintersolstitium als het moment voor de geboorte, dus menswording van Christus, kreeg zelf een nadere uitwerking. De belangrijkste aankondiger van Christus, zijn neef Johannes de Doper, was volgens de geleerde Bede geboren op het zomersolstitium, volgens de toenmalige telling 25 juni, en dus verwekt tijdens de herfstequinox, 25 september. Hij had immers al bij de doop van Christus opgemerkt: 'Hij moet groeien, ik moet kleiner worden.' Toen in 800 Karel de Grote op kerstdag tot keizer werd gekroond, kreeg deze dag nog meer waardering. Al was het maar omdat na hem de nodige koningen op deze dag gezalfd wensten te worden. En ten slotte was het schrijver Charles Dickens die met zijn *A Christmas Carol* de vormgeving van ons kerstfeest verder heeft bedacht als een familiefeest, met nadruk op liefdadigheid. ■

Deze marmeren sarcofaag was bestemd voor een kind van de keizerlijke familie ten tijde van Theodosius I, keizer van 379 tot 395, die het christendom tot staatsgodsdienst maakte. Dit is de oudste afbeelding van gevleugelde engelen. Engelen komen vaker voor in het Nieuwe Testament, maar nergens staat dat ze vleugels hebben. De oudtestamentische cherubijnen hebben wel vleugels. Het waarschijnlijkst is dat deze gevleugelde engelen de opvolgers zijn van de Romeinse genii, beschermers van de keizerlijke familie. Zij dragen een labarum, het chi-rho-teken dat Constantijn bij de Slag bij de Milvische Brug zijn soldaten op hun schilden zou hebben laten schilderen om in dat teken te overwinnen. Archeologisch Museum, Istanboel.

Literatuur

William Abruzzi, *The date of Jesus' birth: how December 25th became Jesus' birthday* (2018).

Eddy van den Brink, *Van Romeins tot Romaans. Kunstgeschiedenis van Europa van 200 tot 1200* (2000).

Oscar Cullman, *Weihnachten in der alten Kirche* (1956).

Michel Onfray, *Décadence. Vie et mort du judéo-christianisme* (2017).

Het succes van het christendom

Historische oorzaken voor de groei tot wereldreligie

Wat maakte het christendom tot een aantrekkelijke godsdienst in de oudheid? Anton van Hooff ontkracht de veelgehoorde mythes en schijnt zijn licht op mogelijke oorzaken in het verleden die de godsdienst een zetje in de rug gaven.

Anton van Hooff
is historicus.

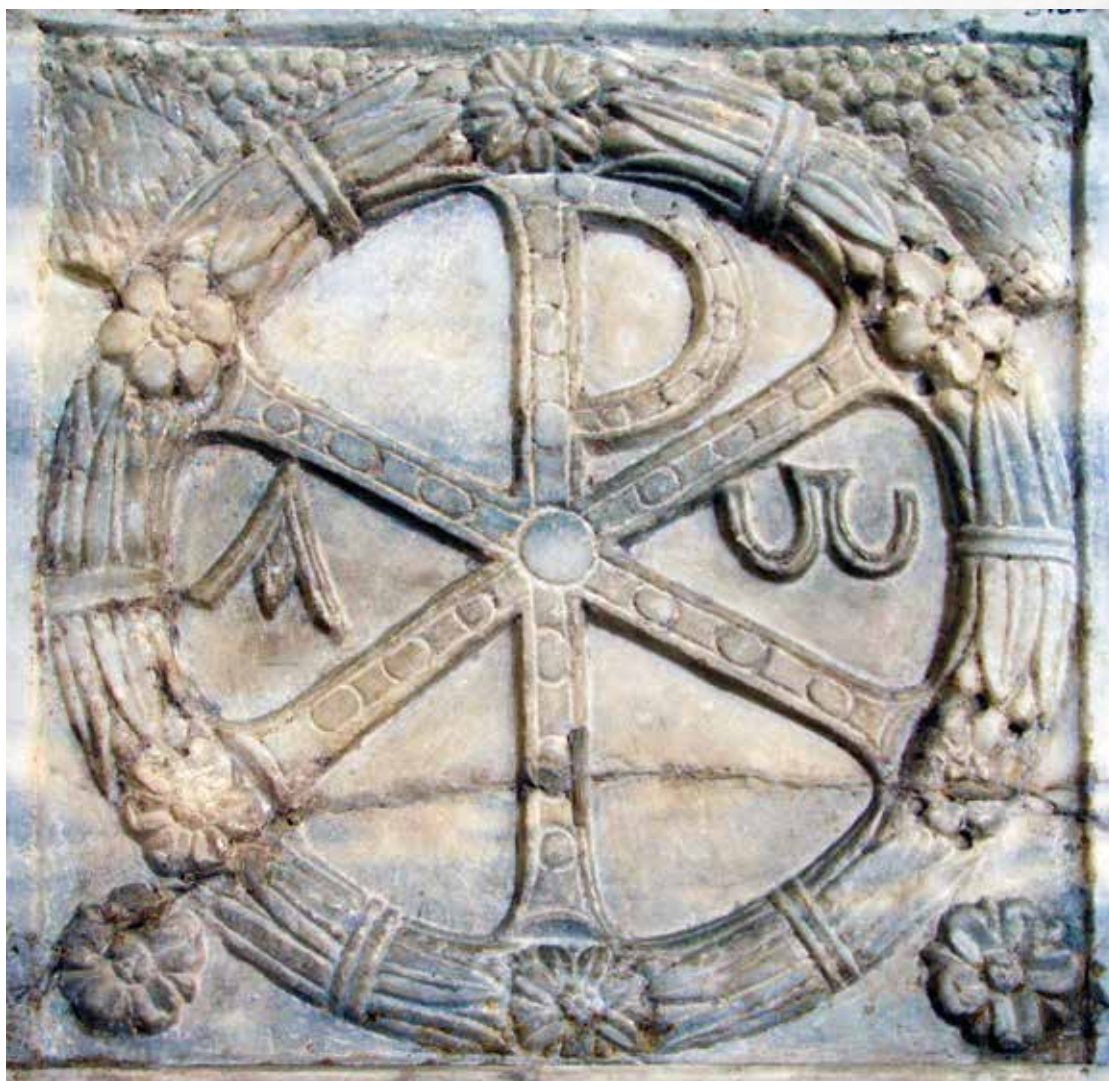
Wat geeft godsgeloof nog altijd zo'n aantrekkingskracht? De godsdienst-sociologie heeft talrijke antwoorden, maar ook het verleden kan helpen het verschijnsel begrijpelijk te maken. Zo wordt de 'bestaansverheldering' verwerkelijkt, die voor wijlen mijn oud-collega Joop Toebes het hoofddoel van geschiedenisonderwijs was. In de leergang *Vragen aan de geschiedenis* probeerde hij dit ideaal te verwezenlijken. Ik schreef een stukje in deze leergang over het christendom, maar het

kwam toch niet boven een beschrijving uit, zoals de opkomst van het christendom in leerboeken doorgaans slechts als een voldongen feit wordt beschreven. Hoogstens wordt er iets gezegd over de kracht van de boodschap van naastenliefde, de aanhang bij vrouwen en slaven en het Edict van Milaan, waarbij de keizers Constantijn en Licinius het christendom in 313 tot een toegelaten religie (*religio licita*) verklaarden. Hoeveel gemakkelijker hadden de confessionele leerboeken van weleer het. Daarin werd de triomf van het christendom eenvoudig als de verwezenlijking van Gods heilsplan voorgesteld. Bovendien liep het heidendom op zijn laatste benen, zodat de volheid van het evangelie de lege zielen gemakkelijk vulde.

Pelgrims en festivals

Deze verklaring is onjuist, zoals *De Gouden Eeuw van Rome* nog eens laat zien.¹ In de tweede eeuw, waarin het christendom zichtbaar werd, bloeide het veelgodendom als nooit tevoren. Enorme tempelcomplexen werden gebouwd, pelgrims trokken massaal naar de heilige oorden, de stadskalenders liepen over van religieuze festivals. Nu zijn dit niet meer dan uitwendige tekenen, eventueel te verklaren door het actieve sponsorgedrag van de Romeinse overheid en vermogende stadselites. Maar er is meer: in *Droomduidingen* beschrijft Artemidoros van Daldis (ca. 135-ca. 200) honderden dromen van zijn zegslieden, natuurlijk veel seksuele, maar ook over verschijningen van goden in de slaap. 'Zeus zien zoals we hem voorstellen of zijn beeltenis, met zijn typische attributen, is goed voor een koning en een rijke. Want hij is meester van het geluk van de een en de rijkdom van de ander. Aan een zieke voorspelt hij genezing en ook voor anderen is hij gunstig' (*Droomduidingen*, boek 2, sectie 35). Alle godheden passeren de revue: 'Artemis: gunstig voor mensen met angst, wegens het woord *artemes*, dat "gezond" betekent; ze houdt hen vrij van angst. Ook voor barendende vrouwen een gunstig





De ineengevlochten chi en rho, de eerste letters van 'Christos' in het Grieks, geflankeerd door alpha en omega, de eerste en laatste letters van het Griekse alfabet, oftewel het begin en eind van alles, gevat in een cirkel, de volmaakte vorm. Deze afbeelding staat op een vroegchristelijke sarcofaag in het Vaticaans Museum. Foto: Lawrence OP, Flickr. Linkerpagina: Een van de oudste afbeeldingen van Jezus is te vinden in Groot-Brittannië. In een Romeinse villa lag dit mozaïek op de vloer, met in het midden een afbeelding van Christus, te zien aan de letters chi en rho achter zijn hoofd. Hinton St. Mary-mozaïek, vierde eeuw n.Chr., British Museum.

godin, want ze heet de Liggende.' Artemidoros werkt vaak met zulke woordverbanden. 'Het maakt niet uit de godin te zien zoals we ons haar voorstellen of haar beeltenis, want of de goden nu vleeselijk verschijnen of als beelden van materie, ze hebben dezelfde betekenis. Maar sneller wordt op goed of kwaad geduid als de goden zelf worden gezien, dan hun beeltenis' (boek 2, sectie 35). Het is dan wel weer gunstig als de droombeelden van hard en onvergankelijk materiaal zijn gemaakt: goud, zilver, brons, ivoor, natuursteen, barnsteen of ebbenhout. Dubieus of zelfs ongunstig is als hun beeltenis van terracotta, leem of bijenwas is of als het om een schildering gaat (boek 2, sectie 39). Als de goden hoogstpersoonlijk verschijnen, brengen ze niet altijd geluk. 'Artemis naakt te zien is hoe dan ook voor niemand gunstig' (boek 2, sectie 35). Dit laatste begrijpt iedereen die weet hoe Aktaion door zijn eigen jachthonden werd verscheurd toen hij per ongeluk de godin badend in een ven had gezien. Dromen gemeenschap te hebben met een godheid voorspelt aan een zieke de dood. Want dan gaat de ziel het lichaam verlaten en verenigt zij zich met de goden (boek 1, sectie 91).

Deze dromers waren ervan overtuigd dat de goden werkelijk bestonden, maar binnen het rijkgeschakeerde veelgodendom kon ieder op eigen wijze zalig worden. De losse goden konden bijvoorbeeld worden gezien als benoemingen van specifieke eigenschappen van de ene overkoepelende godheid. Filosofisch geschoolden, zoals de keizer-wijsgeer Marcus Aurelius, zagen 'de goden' als de macht van het lot of de voorzienigheid. In de inleiding van zijn *Tot mijzelf* dankt keizer Marcus zonder specificatie 'de goden' voor al het goede dat ze hem in de schoot hadden geworpen.

Massa beteugelen

Er was zeker wel godsdienstkritiek, maar atheïsme in de ware zin ontbrak in de oudheid. Ironisch genoeg waren het de christenen die *atheoi* werden genoemd. Sceptische politieke leiders hanteerden op hun beurt religie als een geijkt middel om de massa te beteugelen, volgens de leer van de 'politieke theologie'. Ook zij geloofden op hun manier. Een vergelijking om de veelvormigheid van de antieke religie te laten navoelen: kinderen kunnen geloven in het reële bestaan van Sinterklaas. Voor volwassenen is de goedheiligman een geheiligde ►

1 Anton van Hooff, *De Gouden Eeuw van Rome. Van de volmaakte Traianus tot Commodus de gladiator* (Amsterdam 2017).



Kruis zwevend tussen sterren in de koepel van het mausoleum van Galla Placidia in Ravenna.

traditie, die talrijke rituelen legitimeert, ook zij geloven 'op hun manier' in de Sint. Oneindig veel breder was het spectrum van het antieke 'geloven' in goden.

Er is dus meer nodig dan geestelijke armoede als verklaring voor de doorbraak van het christendom. Was het dan omdat de christelijke boodschap vrouwen, slaven en eenvoudige lieden het eeuwige heil beloofde? Hoewel het christendom vanaf het begin ook individuen uit de hogere sociale klassen aantrok, bestond die sekte volgens serieuze critici vooral uit de domme heffe des volks. Het appelleren aan de naïveteit van lieden die niet onderzochten, maar domweg geloofden, is het belangrijkste verwijt dat Kelsos (Latijn: Celsus) in zijn *Ware Rede (Alèthes Logos)* van circa 178 maakte. De inhoud van het geschrift is voor het grootste deel bekend door citaten die Origenes aanhaalt in zijn *Tegen Kelsos*. De goedgeschoolde Kelsos kende de Bijbel en voerde ter adstructie het evangeliewoord 'onderzoek niet, maar geloof' aan. Het verwijt van de domheid van het geloof raakte de christelijke intellectuelen die het in de tweede eeuw met apologieën voor het christendom opnamen. Het kon wel zijn dat eenvoudige lieden de kwintessens van het geloof niet volkomen bevatten, maar de morele uitwerking van de blijde boodschap op hen was toch onmiskenbaar. Ze pleegden geen misdaden, waren betrouwbaar bij leningen en onthielden zich van ontucht. Deze

sobere levensstijl was aantrekkelijk in een cultuurperiode van toenemende bedaagdheid; diverse filosofen preekten al een haast christelijke seksuele moraal. Ook de sobere rituelen pasten wel in een tijd die minder ophad met extatisch gedrag. Wat kon er mis zijn met het breken van brood, drinken van wijn en zingen van hymnen in gesloten bijeenkomsten?

Immigrantenkerk

De verweerschriften van de apologeten, die zich gezien de vorm tot de keizers of gouverneurs richtten, hadden geen zichtbare uitwerking op de adressanten. Deden ze dat wel bij heidense intellectuelen of werkten ze vooral als een hart onder de riem voor ontwikkelde medegelovigen? Hoewel naar de getuigenis van Tertullianus (ca. 160 - ca. 235) in zijn *Apologeticum* christenen ook in overheidsdiensten, zelfs in het leger te vinden waren, was er een principiële afwijking van 'de wereld'. In afwachting van het eeuwige heil zochten gelovigen hun toevlucht in de schoot van de kerk. Veel van de christelijke gemeenten boden marginalen, zoals vreemdelingen, de nodige nestwarmte, zoals in onze tijd bloeiende immigrantenkerken dat doen. Zo kwamen verschillende martelaren van Lyon (177) uit het Griekse Klein-Azië.² De gemeente had als bisschop Irenaios, die uit dezelfde streek kwam. Hij schreef in het Grieks – tegen ketterijen. Lang was trouwens in het Latijnse

Westen het Grieks de taal van de kerk. Een fossiel daarvan is het *Kyrie, eleison* (Heer, erbarm u) in kerkgezangen. Niet voor niets werd de gemeente met het Griekse *ekklesia* aangeduid. Dat was oorspronkelijk de naam voor de volksvergadering in de democratie. De gelovige gemeente voelde zich soeverein. Zij bestuurde zichzelf, wees *episkopoi* (bisschoppen), *presbuteroi* (ouderlingen, vandaar priesters) en *diakonoi* aan.

Tot deze laatste en laagste waardigheid werden ook vrouwen toegelaten; voor de rest dienden ze een hoofddoek te dragen en tijdens diensten hun mond te houden. In elk geval konden vrouwen zich binnen de gemeente door het bedrijven van *caritas* ontplooiën. Als ze weduwe waren, niet hertrouwen of al vroeg besloten hadden ongehuwd te blijven, kregen ze een bevoorrechte positie – niet onbelangrijk – ondersteuning. De eigen ruimte die de kerk aanbood, was zeker aantrekkelijk voor vrouwen; de concurrerende Mithrasdienst bijvoorbeeld was uitgesproken iets voor mannen. Niet voor niets had zij aanzienlijke aanhang onder militairen. Dat andere inwijdingsgenootschappen, ‘kerken’, van Isis en Kybele vrouwelijke godheden centraal stelden, betekende niet dat zij vrouwen veel te bieden hadden. Ook de Mariaverering in het christendom heeft niet tot emancipatie van de vrouw bijgedragen, eerder tot haar inkapseling.

Kerk als zorgverzekering

De liefdadigheid, waarvan maagden en weduwen profiteerden, heeft zeker bijgedragen aan het succes van het christendom – zoals tegenwoordig islamitische genootschappen dat doen door sociale taken op zich te nemen. De kerk was dus ook een soort zorgverzekering; zieken en bejaarden vonden er een toevlucht. De kerk als gebouw – eerst niet meer dan een vertrek in de woning van een rijk gemeentelid – gaf de verzamelde gemeente een sterk wij-gevoel. Anders dan de tempel, die als woning van de godheid van buiten wordt benaderd, is de kerk een vergaderruimte. Toen het christendom, begunstigd door Constantijn en de christelijke keizers na hem, een massale aanhang kreeg, verrezen er grote hallen om de menigten te bevatten. Ze volgden het model van het overdekte plein, de *basilica*, vandaar de naam basiliek. De buitenkant was lang weinig imposant, zoals men bijvoorbeeld in Ravenna nog kan zien, maar eenmaal binnen beleefden de gelovigen een hemel op aarde, met mozaïeken, die niet alleen de vloeren bedekten, maar opklommen tegen de wanden en de apsis.

Die basilieken zijn het resultaat van de zege die het christendom door keizerlijke begunstiging behaalde. Maar wat maakte de religie een aantrekkelijke partner in de keizerlijke macht? Ten tijde van Constantijn, dus na drie eeuwen, omvatte het geloof nog niet meer dan tien procent van de rijksbevolking. De kerk betekende kwantita-

tief niet veel, al was haar aanhang vooral in de metropolen geconcentreerd en dus bovenmatig zichtbaar voor de keizerlijke overheid – wat eerder tot lokale vervolgingen had geleid. Zij had echter in haar onafhankelijkheid de crises van de derde eeuw, die van de soldatenkeizers, met kracht doorstaan, terwijl de oude religies bij gebrek aan sponsors kwijnden. De gemeenten waren namelijk niet afhankelijk van het ‘eregeld’ dat een rijke betaalde om beschermer van een genootschap te worden. Tertullianus wijst al in de tweede eeuw op de onafhankelijkheid van een kerkgemeenschap. Haar kas werd gevormd door de bescheiden bijdragen van de leden. Het geld werd niet gebruikt voor gelagen, maar voor onderhoud en begraven van weeskinderen, huispersoneel, oudjes die niet meer konden werken, schipbreukelingen en christenen die in mijnen en gevangenissen leden (*Apologeticum* 39,5). De christenen vormden dus een hechte en vastberaden minderheid die het pleit in crises wint.

Bloedgetuigen

De populaire gruwelpropaganda die de christenen betichtte van kindermoord, incest tussen ‘broeder en zusters’ en verering van ezels, leidde soms plaatselijk tot vervolgingen, vooral als de massa een zondebok zocht voor rampen. Volgens de advocaten van het christendom ging er echter een wervende werking uit van de standvastigheid van martelaren, ‘bloedgetuigen’ in mooi archaisch Nederlands.³ ‘Het bloed der christenen is zaad,’ roept Tertullianus uit (*Semen est sanguis christianorum; Apologeticum* 50,12). Dat iemand het leven veil had voor vaderland, vriend of echtgenoot was voor de heidense oudheid zonder meer voorbeeldig gedrag. Maar het leven te geven voor een overtuiging was onvoorstelbaar. Die martelaren provoocerden de dood voor een geloof!

‘Het leven te geven voor een overtuiging was onvoorstelbaar; die martelaren provoocerden de dood voor een geloof!’

Volgens de procesverslagen was de bekentenis *Christianus sum* (christen ben ik) goed voor een doodvonnis. Zelfs uit die *acta* blijkt dat menig rechter zich ongelukkig voelde met die grond voor een doodvonnis. Als de aangeklaagde bereid was om even wat wieroorkorrels voor het beeld van de keizer te strooien, waren beide partijen van de zaak af. Natuurlijk wijst de aspirant-martelaar de handreiking af in wat de overheid ziet als *obstinatio* en *pertinacia* (koppigheid en vasthoudendheid); overheden hebben het niet op halsstarrigheid. In de martelaarsverhalen is vaak van sprake van ver- en bewondering van de ooggetuigen van de executie. Sommigen van hen zouden zo tot het ►

² Onder keizer Marcus Aurelius werden christenen actief vervolgd. In 177 werd bisschop Photinus van Lyon samen met andere christenen door een menigte gegrepen en gedood in Lyon (het Romeinse Lugdunum) in Zuid-Frankrijk. Irenaios schreef een brief over deze martelaren aan de gemeente in Klein-Azië.

³ Tegenwoordig denken sommigen dat martelaren lieden zijn die martelen. *Martyres* zijn echter getuigen, in het christelijk taalgebruik zij die tot de dood het geloof belijden.

4 Tiberius Iulius Abdes Pantera uit de streek van Sidon, 62 jaar, 40 dienstjaren uit de eerste afdeling van de pijlschutters is hier bijgezet; Tib(erius) Iul(ius) Abdes PANTERA/ Sidonia ann(orum) LXII/ stipen(diorum) XXXX miles ex(s)/ coh(orte) I SAGITTARIORUM/ h(ic) s(itus) e(st); in 1859 samen met negen grafstenen van andere Romeinse soldaten gevonden te Bingerbrück.

5 Crucifixus est dei filius: non pudet, quia pudendum est. et mortuus est dei filius: prorsus credibile est, quia ineptum est. et sepultus resurrexit: certum est, quia impossibile (De Carne Christi 5,4).

geloof zijn gekomen. Toch moet de omvang van deze ‘geloofspropaganda’ niet overschat worden: in de tweeënhalve eeuw vóór Constantijn ging het steeds om plaatselijke vervolgingen. Maar de plaatselijke gemeente was maar wat trots op haar martelaren; ze stuurde het relaas van hun standvastigheid naar andere kerken. Martelaren waren de *sancti*, die al meteen in Gods heerlijkheid werden opgenomen, terwijl de achterblijvers moesten wachten op de opstanding bij het Laatste Oordeel. Je in de buurt laten begraven van zo’n bloedgetuige deed je hopelijk delen in zijn heil. Eerst gebeurde dat in de catacomben. Toen de kerk zich openlijk kon manifesteren werden de kerken gebouwd boven het (veronderstelde) graf van een martelaar. Gelovigen lieten zich dicht bij de heilige begraven. Zo ontstonden de kerkhoven en graftombes in de kerk. Heidenen, die doden principieel bijzetten in necropolen buiten de bebouwing, waren ontzet over die knekelhuizen.

Oudste wijsheid

Zoals verkondigers van de religieuze waarheid nog steeds doen, maakten de apologeten er veel werk van de juistheid van het christelijke geloof te bewijzen. Was de wijsheid van Mozes, die de komst van Christus had voorgezegd, niet veel ouder dan die van de Griekse wijzen, die hoogstens leentjebuurt bij de Joodse profeten hadden gespeeld? Het argument van anciënniteit had in de oudheid grote kracht. Daarom betoogt Kelsos van zijn kant dat de Griekse wijsheid juist ouder is dan Mozes. Het christendom had helemaal geen aanspraak op respect; het was niet meer dan een recente ontarding van het jodendom. De apologeten van de tweede eeuw deden aan doenlijk hun best de christelijke leer voor buitenstaanders bevattelijk te maken. Dat een mens

god was of werd, was toch niet iets bijzonders? Herakles was er zo een. En goede keizers ondergingen na hun dood de apotheose, waardoor ze goddelijk, *divus*, werden. En had niet Hadrianus zijn lustknaap Antinoös na zijn ontijdige dood tot godheid gemaakt? De maagdelijke geboorte van Jezus had een parallel in de manier waarop Zeus de opgesloten Danaë bezwangerd had, namelijk als goudenregen. Ach ja, verklaart Kelsos, vrouwen die ongewenst zwanger zijn zeggen wel vaker dat het van een god komt. Maria had gewoon een buitenechtelijke affaire gehad met de Romeinse soldaat die Pantera heette (Origenes, *Tegen Kelsos* 1,32). Op het eerste gezicht lijkt Pantera een onwaarschijnlijke naam, maar er heeft inderdaad een Tiberius Iulius Abdes Pantera bestaan, zoals een grafsteen uit 40 n.Chr. in Duitsland bewijst. Deze Pantera kwam nog uit het Oosten ook, uit het Phoenicische Sidon.⁴ Ook Joodse geschriften hebben het over een Pantera als vader van Jezus.

Straf voor misdadigers

‘Het is geloofwaardig omdat het absurd is.’ Zo verontschuldigt de apologet Tertullianus zijn geloof in de menswording van Gods zoon. Er was inderdaad flink wat intellectueel masochisme nodig om de christelijke leerstellingen aan te nemen. Een god die zijn zoon de wereld in zond, maagdelijke verwekking en geboorte, dood aan het kruis, gevolgd door opstanding. In het bijzonder de kruisdood was volgens het woord van Paulus (1 Kor. 1:23) een ‘ergernis (*skandalon*) voor de Joden, een dwaasheid (*moría*) voor de heidenen’. Kruisiging was immers de straf voor misdadigers van het laagste allooi, struikrovers en dergelijke; Romeinse burgers werden tenminste fatsoenlijk onthoofd. Een sterke kerel kon dagenlang aan het kruis hangen te verrekken tot voldoening van de

Een paneel op de deur van de Santa Sabina in Rome stelt de kruisiging van Christus voor, ca. 430.





goegemeente, die zag dat er recht werd gedaan. Zijn lijk mocht niet worden afgenomen om de veroordeelde geen fatsoenlijke uitvaart te gunnen (van Jezus wordt verteld dat hem die ontering werd bespaard).

De christenen zelf hadden moeite met de infame dood van de verlosser. Tertullianus, in zijn felheid als enige christelijke schrijver genietbaar, brengt het geloof in uitdagende paradoxen onder woorden: 'Gekruisigd is Gods zoon, het beschaamt niet, omdat het om te schamen is. En gestorven is Gods zoon: juist geloofwaardig is het, omdat het absurd is. En begraven stond hij weer op: het staat vast omdat het onmogelijk is' (*Over het Lichaam van Christus* 5,4).⁵ Dat 'geloofwaardig is het, omdat het absurd is' is later versimpeld tot 'Ik geloof omdat het absurd is' (*credo quia absurdum*). Scherper kan het intellectuele masochisme van het geloof niet worden uitgedrukt. Het duurde wel eeuwen voor het kruisteken als christelijk logo werd gebruikt. Het ging dan alleen om de kruisvorm, die als hemeltekens tussen sterren kon zweven of worden beschouwd als de Griekse letter *chi*, de initiaal van Christos, de Gezalfde ofwel Messias. Een andere lijn van verdediging was erop te wijzen dat een kruis de vorm van zegetekens, *tropaea*, en veldtekens, *signa*, had (Tertullianus, *Apologeticum* 16,7). En had ook de ra van een schip niet de kruisvorm? Evenzo de ploeg en allerlei werktuigen. 'En de menselijke gestalte verschilt in geen van de redeloze dieren dan in het rechtop gaan en de handen uitgestrekt hebbend en in het gezicht vanuit het voorhoofd hebbend wat de neus heet, waardoor er ademhaling is voor het levende

wezen' (Iustinus Martelaar, *Eerste apologie* 55). Bewijs voor de verbijstering die de verering van een gekruisigde god opriep, is de vroegste afbeelding van het crucifix, een cartoon uit de derde eeuw. Toen heeft iemand in het keizerlijk paleis in Rome in de wand een afbeelding gekrast van een mens met ezelskop aan het kruis. Ervoor staat iemand in gebedshouding. Het Griekse bijschrift luidt: 'Alexamenos vereert god.' Al eerder had een afvallige Jood een bord gemaakt met het opschrift 'God der christenen: ezelsjong'. Er was iemand met ezelsoren afgebeeld, met één voet als hoef, gehuld in een toga en met een boek in de hand (Tertullianus, *Apologeticum* 16,12 en *Tot de heidenen* 1,14). Pas vanaf keizer Theodosius I (379-394), hield het kruis op geen weerzin te wekken, want hij schafte het als executiewerktuig af. De eerste christelijke afbeeldingen van Jezus aan het kruis dateren dan ook van circa 430. De gekruisigde is dan – en nog vele eeuwen daarna – de *godmens*, niet de lijdende *mensgod*. Deze voorstelling breekt pas in de latere middeleeuwen door.

Spotgraffito op het Palatium in Rome: 'Alexamenos vereert god.'

Bruggen slaan

De apologeten van de tweede eeuw zijn de eersten die bruggen slaan tussen het christelijke geloof en de wijsbegeerte. Ze hadden in hun vormingsperiode als onderdeel van de algemene ontwikkeling een portie filosofie opgedaan. Apologet Iustinus Martelaar verklaart zelfs voor zijn bekering het heil bij allerlei wijsgerige scholen gezocht te hebben en uiteindelijk platonist te zijn geweest. Een dergelijke ontwikkeling is niet ongewoon. Veel later maakt Augustinus iets vergelijkbaars door. We zagen al hoe de apologeten de geloofsleer verteerbaar trachtten te maken, soms op een manier die later niet door de beugel van rechtzinnigheid had gekund. Ze wezen echter een weg aan hoe ontwikkelde mensen zich 'op hun eigen manier' konden voegen bij het christenvolk. De culminatie van het omdenken van de primitieve christelijke opvattingen in een echte leer vindt ten slotte zijn weerslag in de geloofsbelijdenis van Nicea (325).

Die verzoening van intellect met het 'absurde' geloof is stellig belangrijk als historische verklaring van het succes van het christendom. De aantrekkingskracht voor de marginalen van de antieke samenleving was een tweede factor van belang. Eenvoudige liederen, vrouwen, slaven en immigranten vonden in de kerkelijke gemeente erkenning, nestwarmte en liefdadigheid. De bloedgetuigen die bereid waren voor zoiets triviaals als een geloof te sterven, hebben zeker wel buitenstaanders gefascineerd en soms aangetrokken. Cruciaal was echter vooral de veerkracht die de kerk bewees in de crisis van de derde eeuw. Steunend op het 'peningske der weduwe' was zij niet afhankelijk van geldelijke steun door de rijksoverheid of plaatselijke sponsors. Zo manifesteerde zij zich aan Constantijn als aantrekkelijk machtsinstrument. ■

Peter Kee

Peter Kee is politiek duider bij *De Nieuws BV* op NPO Radio 1, parlementair redacteur en schrijver. Onlangs verscheen zijn boek *Code Rood. Het verhaal achter het coronabeleid*, dat hij samen schreef met Thijs Broer.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Het is enorm belangrijk om te beseffen waar we vandaan komen en welke belangrijke momenten er in het verleden zijn gepasseerd. Uit de geschiedenis kunnen we lessen trekken voor het heden. Heel langzaam ontwikkelen we ons wel verder, al gaat dat meestal met voorzichtige stapjes vooruit en dan weer een flinke stap terug. Het zou idealiter veel sneller moeten gaan, maar de mens is hardleers, blijkt steeds weer.

Met welke historische persoon zou u zichzelf durven vergelijken?

Mijn journalistieke ambitie ontstond tijdens het zien van de film *All the President's Men* waarin Dustin Hoffman en Robert Redford de hoofdrollen speelden. Het was de verfilming van het gelijknamige boek over het

Watergate-schandaal, geschreven door de Amerikaanse journalisten Bob Woodward en Carl Bernstein. Die twee mannen waren mijn helden, onderzoeksjournalisten als een soort detectives. Op die mannen zou ik graag een beetje willen lijken. Liefst wel op de knapste en de brutaalste van de twee, het stoffige cijferwerk besteed ik graag uit.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Het ontwikkelen van kritisch vermogen. Elke gebeurtenis uit de geschiedenis wordt beschreven door wetenschappers of journalisten die op zoek gaan naar de feiten, maar daar ook, vaak onbewust, hun eigen subjectieve invulling aan geven. Stel altijd vragen bij de ogenschijnlijk logische uitleg die aan een historische gebeurtenis wordt gegeven.



Wat herinnert u zich van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Het waren de mooiste lessen, waar ik me echt op kon verheugen. Docent Van Heemst vocht gewapend met liniaal en de zitting van een stoel veldslagen uit voor de klas. Mevrouw Zwolsman hield de geschiedenisboeken tegen het licht en gaf een alternatieve, volstrekt linksgeoriënteerde, uitleg aan het verhaal. Dat leidde tot enorme debatten in de klas en leerde ons leerlingen zowel kritisch denken als discussiëren.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

Als parlementair journalist ben ik het meest geïnteresseerd in recente politieke geschiedenis. Die gaat wat mij betreft vooral over het eind van de verzuiling en de opkomst van het populisme. De middenpartijen worden steeds kleiner, ons land vrijwel onregeerbaar. De grote vraag is hoe de toekomst van ons democratisch bestel er uit gaat zien. Nog meer Donald Trumps en Silvio Berlusconi's zullen volgen en ik vrees dat de wereld daar niet beter van wordt.



Scène uit *All the President's Men* met Dustin Hoffman (links) en Robert Redford.

Wat is uw meest dierbare bezit dat ook historische waarde heeft?

Het gegraveerde gouden zakhorloge van mijn oom Piet, naar wie ik ben vernoemd. Hij kreeg het wegens 25 jaar trouwe dienst in het management van koekjesfabriek Verkade. Ik vrees dat BNNVARA voor mij niet zoiets in gedachten heeft. Toen ik 12,5 jaar in dienst was, kreeg ik een boekenbon van honderd euro.

Denkt u dat de historische canon nut heeft voor het geschiedenis-onderrwijs?

Zeker. Ankerpunten zijn belangrijk en die mogen wat mij betreft wetenschappelijk worden vastgesteld en in de loop der tijd ook worden bijgesteld. Als het goed is zien ook geschiedkundigen het belang van voortschrijdend inzicht. Ons perspectief verandert voortdurend en dus ook de blik op het belang van bepaalde historische momenten.

Welke historische film is u dierbaar?

Novecento van Bernardo Bertolucci. Als jong studentje heb ik daar ruim vijf uur ademloos naar gekeken. Ik zat in Filmhuis Uilenstede met twee studiegenoten die ik net had leren kennen en die nu nog steeds mijn vrienden zijn. We zijn het geen van drieën vergeten. Hele scènes halen we soms nog boven. Indrukwekkend mooi.

Welke historische studie maakte de meeste indruk op u?

In Europa van Geert Mak, de bewogen geschiedenis van een werelddeel, prachtig beschreven door tijdens de reis van een jaar historische plekken te bezoeken en te praten met de bewoners van divers pluimage.



Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Recente geschiedenis heeft mijn passie, ik ben nu eenmaal journalist. Onlangs verscheen *Code Rood*, een boek van mij en Thijs Broer over de politieke achterkamers tijdens de coronacrisis. Voor een vervolg hierop

zou ik graag onderzoeken hoe de zaak rond Sywert van Lienden nu precies in elkaar zat en welke politici zich daar actief mee hebben bemoeid. We zijn al een eindje gekomen, maar we weten nog niet alles over de manier waarop een gerespecteerd politiek 'duider' de nationale pispaal is geworden.

'Recente geschiedenis heeft mijn passie, ik ben nu eenmaal journalist'

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u heeft gehad?

Voor mij kwam onlangs veel samen toen minister Hugo de Jonge ons onthulde dat hij geloofde in de Genesis 1-strategie. 'God zei: Er zij licht, en er was licht.' Het is voor De Jonge een manier om doelen te stellen en zo ambtenaren aan het werk te krijgen. Probleem is dat hij tijdens de coronacrisis daardoor vaak te veel belofde. Dat is ongebruikelijk in de politiek, want als doelen niet worden gehaald, wordt een politicus daar snoeihard op afgerekend. Hij deed het toch en dat is moedig. Ik ben, evenals hij, met de Bijbel opgevoed en daarin zit voor mij persoonlijk de historische sensatie. Die gaat dus eigenlijk terug tot de schepping van de aarde. Verder terug kan niet, hè? ▶

Scène uit *Novecento*.



Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Dat is toch wel het Monument op de Dam. Ik heb er vaak gestaan op 4 mei en dat was altijd indrukwekkend: die stilte van de massa en de gedachte aan de talloze slachtoffers van het schrikbewind van Hitler. Het is voor mij vooral een moment om te realiseren hoe belangrijk vrijheid eigenlijk is en hoe we onze democratische rechtsstaat moeten beschermen. De laatste twee herdenkingen, die door corona zonder publiek werden gehouden, vond ik op tv eigenlijk mooier. Die paar mensen op die verder lege Dam, daar word je vanzelf stil van.

Hoe vindt u dat geschiedenis op een middelbare school moet worden gedoceerd?

Dan ga ik terug naar mevrouw Zwolsman: neem de lesstof tot je en ga er dan kritisch naar kijken. Klopt de versie die in de boeken wordt verteld, zijn er ook andere versies over dezelfde feiten? Welke reconstructie

komt het dichtst bij de werkelijkheid? Bestaat de 'waarheid' eigenlijk wel? Maak van geschiedenisonderwijs ook een les in kritisch denken.

Welke historische persoon spreekt u het meest aan?

Ik kan nu wel heel intellectueel gaan doen, maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat dat toch Johan Cruijff is. Jongensheld. Man die met een bal aan de voet over het veld kon dansen en in zijn commentaren net zo onnavolgbaar was als in zijn acties. De emotie die hij bij mij als knulletje tweewegbracht is uniek.

Stel dat u minister van Onderwijs zou worden, wat zou u absoluut veranderen in het onderwijs?

De belangrijkste uitdaging is het verkleinen van de gapende kloof in onze maatschappij. Mijn kinderen zijn opgevoed in Loenen aan de Vecht, een beschermd paradijsje waar je je fiets niet eens op slot hoeft te zetten. Wij zijn de 'armoedzaaiers' hier. Die

jongens van mij hadden niet altijd de meest modieuze merkkleding, maar school is hier belangrijk en bijles wordt zo nodig geregeld. Die jongens komen er wel, maar hoe zit het met de jeugd in de achterstandswijken

‘Neem de lesstof tot je en ga er dan kritisch naar kijken. Klopt de versie in de boeken, zijn er ook andere versies?’

van dit land? Daar moet een enorme slag worden geleverd, als we de verschillen in deze samenleving niet verder willen laten groeien. Onderwijs is daarbij de sleutel. Er is een Deltaplan nodig voor de onderkant van de samenleving, anders verliezen we de aansluiting met elkaar en zal agressie alleen maar verder toenemen. ■

Ben Vrieseema is hoofdredacteur van Kleio.

Holocausteducatie.nl

NU LIVE.

met lesmateriaal, dossiers, links, achtergrondinformatie en tips, speciaal voor leerkrachten & docenten.

The image displays the website 'Holocausteducatie.nl' on both a desktop monitor and a smartphone. The desktop view shows a main article titled 'Leesgeven over de Holocaust v kinderdagboeken' with a red 'Lees' button. The sidebar contains a navigation menu with categories: Home, Nieuws (Actueel, Archief), Agenda, Lesmateriaal, Waarom Holocausteducatie? (Pedagogische bijl, Waarom, wat en hoe lesgeven over de Holocaust?, 13 lastige vragen van leerlingen), Dossiers (HBA Werkefetnie, jantombiane, Holocaustontwikkeling, Wonderlijke, Herinneringscentrum Yad Vashem, Samenwerk voor docenten, Educatief concept van Yad Vashem), Studiedagen en reizen, and Tips, links, verdelingsmateriaal. The smartphone view shows a featured article 'Online leren met het US Holocaust Memorial Museum' with a red 'Lees' button.

Een (zeer) korte geschiedenis van het leven. 4,6 miljard jaar in 12 korte hoofdstukken

Henry Gee

Helder boek over de evolutionaire stappen die in miljarden jaren zijn gemaakt. Het boek is inderdaad lekker compact en vlot leesbaar.

Spectrum | € 21,99

Prins Willem II. Het onvoltooide leven van de kleinzoon van Willem van Oranje

Gerhard Wilhelm Kernkamp

We kennen hem allemaal als de stadhouder die een (mislukte) staatsgreep pleegde. Willem II was getrouwd met een Engelse prinses en stierf in 1650 aan de pokken. Hij was slechts drie jaar stadhouder. De prins wordt in de context van een turbulente tijd geplaatst.

Omniboek | € 20,00



Het proces van Sören Qvist / De vrouw van Martin Guerre

Janet Lewis

Twee heerlijke romans die gebaseerd zijn op feiten. Leest lekker, tijdens het lezen word je echt een andere tijd binnengezogen. Aanschaffen voor de kerstvakantie!

Cossee | € 24,99 en € 19,99



De Weizsäckers. Een dynastie in de Duitse geschiedenis

Hans-Joachim Noack

De Weizsäckers zijn een bijzondere familie: ze hebben premiers, wetenschappers, filosofen, SS-generaals en zelfs de Bondspresident geleverd. Deze Duitse elite wordt in dit boek afgezet tegen de Duitse geschiedenis.

Omniboek | € 32,50

Handelaren en ambachtslieden. Een economische geschiedenis van de vroege middeleeuwen

Luit van der Tuuk

De metamorfose die bewoners in onze streken ondergingen in de vroege middeleeuwen komt in dit boek naar voren: van jagers tot handelaren, van vissers tot schippers. Hoe dat ging, wordt duidelijk uitgelegd met afbeeldingen.

Omniboek | € 15,00

Afrekenen met de vijand. Het naoorlogse beleid ten aanzien van Duitsers in Nederland

Marieke Oprel

Hoe wij in Nederland na 1945 de Duitsers behandelden zal misschien ooit nog leiden tot excuses. In dit boek wordt verteld over de manier waarop de Duitsers zich probeerden

te 'ontvrijanden'. Dat was geen gemakkelijke opgave, zo blijkt.

Van Oorschot | € 23,50

Tunnel 29. Liefde, spionage en verraad: de spectaculairste ontsnapping uit Oost-Berlijn

Helena Merriman

Relaas van een poging om onder de grond van Oost- naar West-Berlijn te geraken. Maar overal loert de Stasi, overal zit de vijand. Spannend tot aan de laatste bladzijde.

Balans | € 24,95



De zijderoute. De oude handelswegen tussen Oost en West

Valerie Hansen

Mooi boek over onbekende streken waar handelsroutes doorheen liepen, van Azië naar onze gebieden. Ooit gehoord van de Sogdiërs? En wat te denken van de stad Turpan? Leuk boek met nieuwe (voor mij onbekende) informatie.

Omniboek | € 34,99

Tussen bestormen en besturen. 55 jaar D66 in de Nederlandse politiek (1966-2021)

Coen Brummer en Simon Otjes (red.)

Niet meer weg te denken uit de Nederlandse politiek: de partij die begon met

stemmentrekker Van Mierlo. De hoogte- en dieptepunten van de afgelopen 55 jaar worden belicht en

geduid.

Boom | € 24,90



De hemelbouwer. Een biografie van Eise Eisinga

Arjen Dijkstra

In dit boek worden verschillende mythes over Eise weerlegd: hij was niet een 'eenvoudige wolkamer' en al helemaal geen autodidact. Toch blijft hij exemplarisch voor de verlichting en blijft zijn levenswerk (het planetarium in Franeker) boeien.

Noordboek | € 22,50 ■



Onder redactie van Ben Vriesema.

Geschiedenisles in het tweetalig onderwijs

Welke rol speelt de vakdocent?

Huub Oattes promoveerde recent op onderzoek naar de rol en het functioneren van de geschiedenisdocent in het Nederlandse tweetalig onderwijs. Dat is een nieuwe invalshoek, want het meeste onderzoek naar tto gaat over de taal- en kennisontwikkeling van de leerlingen. Lisa Oskamp sprak met Oattes over de totstandkoming en de uitkomsten van zijn onderzoek.

Lisa Oskamp is redacteur van Kleio.

Oattes vertelt dat hij geïnteresseerd is in internationalisering binnen het onderwijs. ‘Daarbij kun je niet om tto heen. Ongeveer een op de vijf vo-scholen biedt tto aan, dus er zijn behoorlijk wat collega’s die hiermee te maken hebben. Ik was verrast dat er zo positief over de opbrengst van het tto werd geschreven op basis van beperkt onderzoek. Hoe kunnen Nederlandse leraren en Nederlandse leerlingen, die dus allebei een andere taal aannemen, tot dezelfde resultaten komen als leerlingen die in hun moedertaal les krijgen? Als lerarenopleider heb ik vooral

het hoger onderwijs – en voor dit onderzoek mocht ik bovenklassen hangen en kijken naar de processen die zich daar afspelen. Het was een prachtige kans dat ik de tijd kreeg van de Hogeschool van Amsterdam om mij te verdiepen in dit onderwerp.

Het was niet altijd eenvoudig om mijn werk als coördinator van de masterlerarenopleiding te combineren met het doen van onderzoek. Je moet aandacht hebben voor veel verschillende zaken, waardoor het soms lastig was om de vaart in het onderzoek te houden. Gelukkig had ik uitstekende begeleiders die mij op koers hielden met scherpe vragen, suggesties en met opbouwende kritiek op conceptteksten en ontworpen onderzoeksinstrumenten. Wat dat betreft was het een echt leerproces en voelde ik mij soms weer student. Ik heb er uiteindelijk zes jaar over gedaan.’

Vergelijkingsmateriaal

Het onderzoek bestaat uit vier deelstudies. Oattes legt uit hoe hij dit heeft aangepakt. ‘Ik ben begonnen met een inventariserende enquête en een serie interviews waarbij docenten aangaven wat hun ervaringen met en opvattingen over het tweetalig geschiedenisonderwijs zijn. Veel docenten geven geschiedenisles in zowel de reguliere als de tweetalige



afdeling en hebben dus goed vergelijkingsmateriaal. Daarna ben ik gaan kijken of ik in de praktijk daadwerkelijk terugzag wat docenten erover gezegd hebben door lessen te gaan filmen en analyseren. In twee aparte studies onderzocht ik hoe de tto-docenten omgingen met de tweede taal (*language*) en hoe zij de vakkennis (*content*) aanboden. Ten slotte heb ik een kennistoets afgenomen bij leerlingen in jaar 1 en jaar 3 om te zien of het aangeboden Engelstalig geschiedenisonderwijs zich kon meten met het reguliere geschiedenisonderwijs. Opvallend was dat docenten in de enquête een aantal zaken aangaven die ik later in de dagelijkse praktijk niet terugzag. Zo vertelden ze evenveel leestijd te besteden aan het vak als aan de taal, dat het gebruik van de moedertaal nauwelijks voorkwam en dat er alleen in de eerste maanden van tto-jaar 1 soms Nederlands gebruikt werd ter ondersteuning van het aanleren van begrippen en gebeurtenissen.

‘Tto-leerlingen, zo is ruimschoots aangetoond, zijn over het algemeen gemotiveerder en meer vastbesloten om goed te presteren’

belangstelling voor de rol van de vakdocent. Tto-docenten gebruiken *Content and Language Integrated Learning* (CLIL), een methodiek gericht om leerlingen tegelijkertijd taal en vakkennis aan te bieden. Ik wilde weten wat het betekent voor een Nederlandstalige docent die geschiedenisles geeft in een tweede taal met behulp van CLIL.

Ik heb veertig jaar voor klassen gestaan – in het basisonderwijs, het voortgezet onderwijs en

Boven: Huub Oattes.

Uit de studie naar de taalcomponent in de tto-lessen kwam naar voren dat de tto-geschiedenisdocenten de voorkeur toonden om de Engelse taal te gebruiken voor het onderwijzen van de vakinhoud en niet voor het aanleren van de Engelse taal. Deze voorkeur voor het aanleren van vakinhoud sluit aan bij internationaal onderzoek. De Engelse taalontwikkeling wordt niet actief aangeboden door de docent, maar meer gefaciliteerd door het creëren van een Engels-vriendelijke context voor de leerlingen.'

Weinig verschil in didactiek

'Ook heb ik gekeken naar het vakdidactisch handelen van geschiedenisdocenten. Hiervoor zijn lessen in het Engels vergeleken met dezelfde lessen in het Nederlands. Ik had verwacht dat een docent in jaar 1 meer uit de kast moest halen om leerlingen historische kennis en vaardigheden bij te brengen in een nieuwe taal. In het Nederlands is het bijvoorbeeld meteen duidelijk wat je met een ridder bedoelt, terwijl je het woord *knight* voor leerlingen waarschijnlijk moet uitbeelden of tekenen op het bord. Ik had dus meer verschil verwacht in de toegepaste vakdidactiek, maar dit bleek nauwelijks het geval. Veel docenten maken gebruik van letterlijk vertaalde methodes en

dat leidde tot vrijwel identieke lessen, werkvormen en lesmateriaal. Dat is wellicht begrijpelijk vanuit praktisch oogpunt, maar of het de krachtigste aanpak is voor de tto-leerlingen is de vraag.

Tot slot wilde ik weten wat de opbrengst is na één en na drie jaar Engelstalig geschiedenisonderwijs in vergelijking met het reguliere onderwijs met behulp van een kennistoets gebaseerd op de behandelde tijdvakken en kenmerkende aspecten. Er was namelijk alleen iets bekend over de eindexamencijfers van tto-leerlingen, maar in de bovenbouw zijn de lessen in het Nederlands vanwege het eindexamen. De tto-leerlingen kregen een halve toets in het Engels en de andere helft in het Nederlands. In jaar 1 behaalden de reguliere leerlingen significant betere resultaten in hun moedertaal dan de tto-leerlingen in het Engels. Hier is Engels dus een remmende factor. Beide groepen scoorden gelijkwaardig op het tweede deel van de toets waarbij de vragen voor alle leerlingen in het Nederlands waren gesteld. In jaar 3 scoorden de tto-leerlingen significant beter op beide onderdelen van de toets en is er geen sprake van een remmend effect van het Engels. Ook in het Nederlandse deel presteerden zij beter dan hun reguliere jaargenoten. Opmerkelijk, omdat zij

drie jaar Engelstalig geschiedenisonderwijs hebben gehad en dan toch beter presteren dan de leerlingen die hun moedertaal konden gebruiken.'

Wat heeft het onderzoek bijgedragen aan het wetenschappelijke debat? 'Al met al wilde ik met mijn onderzoek nader inzicht verwerven in het Nederlandse tto en dan met name gericht op de rol en het functioneren van de geschiedenisdocent, een aspect dat naar mijn idee tot nu toe onderbelicht is gebleven. Dit onderzoek levert een bijdrage aan de kennis over en suggesties voor de versterking van de rol van de vakdocent in het tto. Het is hopelijk de aanzet tot vervolgonderzoek.'

Extra toelating

Hoe hebben Nederlandse scholen tto georganiseerd? 'Alle scholen hanteren een soort extra toelating voor de leerlingen die voor het tto kiezen, bijvoorbeeld door middel van een interview of een sollicitatiebrief. De leerlingen moeten van tevoren weten waar ze aan beginnen. Toch zijn er altijd wel enkele leerlingen die in jaar 1 afvallen omdat ze niet goed passen binnen het tto. Zij gaan verder op het reguliere vwo. Tto-leerlingen, zo is ruimschoots aangetoond, zijn over het algemeen gemotiveerder en meer vastbesloten om goed te presteren. Op hun eindexamen ►



scoren deze leerlingen gemiddeld een punt hoger voor het vak Engels dan de leerlingen die regulier vwo hebben gedaan. Voor wat betreft de andere examenvakken doen ze ook niet onder voor de reguliere leerlingen.

Er is een landelijk netwerk van tto-scholen en dat heeft een kwaliteitsstandaard ontwikkeld waar tto-scholen zich aan moeten houden om geaccrediteerd te worden. Dit netwerk bestaat uit een vertegenwoordiging van het NUFFIC (de Nederlandse organisatie voor internationalisering in het onderwijs), een aantal conrectoren en rectoren van tto-scholen, en tto-specialisten. Er zitten ook adviseurs uit de wetenschap bij, bijvoorbeeld hoogleraar Tweektalig Onderwijs Rick de Graaff. Tijdens mijn onderzoek was de standaard uit 2012 de maatstaf, maar vanaf 2020 geldt er een nieuwe standaard. In de eerste standaard was er sprake van een *English only*-beleid. De doeltaal moest de voertaal zijn. Als buitenstaander vond ik dat opmerkelijk, want het is toch natuurlijk om de moedertaal in te schakelen. Veel wetenschappelijke studies zijn positief over het gebruik van de moedertaal in de ontwikkeling van tweetaligheid, het zogenaamde *translanguaging*.

In de nieuwe standaard wordt hier wel enige ruimte voor geboden. Hierdoor kunnen

scholen vasthouden aan het *English only*-beleid als ze dat willen, maar kunnen ze ook kiezen om *translanguaging* een rol te laten spelen. In het eerste jaar is de Engelse taal bij veel kinderen namelijk nog niet goed ontwikkeld. Sommige leerlingen vinden het daardoor lastig om vragen te stellen of te beantwoorden. Door toe te staan om in de moedertaal een vraag te stellen of een antwoord te geven, verlaag je de spreekdrempel. Het haalt trouwens ook de vaart uit je les als een leerling een woord niet kent en je gaat het in het Engels omschrijven. Je kunt ook gewoon het Nederlandse woord noemen en daarna meteen verder gaan. Dus de inzet van de moedertaal kan zowel affectieve als effectieve voordelen voor de tto-leerling en -docent hebben.'

Schrijfoefeningen

Welke ruimte hebben scholen om tweetalig onderwijs op hun eigen manier vorm te geven? 'De eerder genoemde nieuwe standaard vraagt van elke school om een eigen tto-beleid op te zetten en uit te voeren. Er kan bijvoorbeeld afgesproken worden om nauw(er) samen te werken met de vakgroep Engels om een betere aansluiting van vak en taal te realiseren. De leraren hebben allemaal een cursus Engels gedaan om de eigen taalvaardigheid op niveau te brengen en om de



CLIL-methodiek onder de knie te krijgen. Deze methodiek zorgt ervoor dat leerlingen met de taal en de inhoud moeten omgaan. Dat doen ze door in de verwerkingsfase met elkaar te overleggen, te presenteren of te schrijven. Ze moeten de kennis die ze aangereikt is, verwerken. Dat gebeurt door middel van bijvoorbeeld schrijfoefeningen. In Nederlandse werkboeken zijn schrijfoefeningen zelden aanwezig, vaak bestaat de verwerking uit een meerkeuzevraag of een invulvraag, maar zelden een vraag waarbij een leerling iets moet uitleggen.

Het zou vakdocenten helpen als er tijdens de voorbereidende CLIL-cursus meer aandacht besteed wordt aan taalverwerkingsdidactiek en het geven van correctieve feedback. De meeste docenten spreken prima Engels, maar als ik leerlingen in de les een woord verkeerd hoor



uitspreken, wordt er vaak niets van gezegd. Het is zonde om zo'n kans voorbij te laten gaan. Docenten faciliteren dus vooral de ontwikkeling van Engels, maar blijven zich sterk focussen op het vak geschiedenis. Een andere stimulans is te vinden in het gebruik van genre-didactiek. Een geschiedenisdocent gebruikt vaktaal en giet de uitleg van bijvoorbeeld oorzaak en gevolg en chronologische ontwikkelingen in min of meer vaste taalformats. Als je dat aan kunt leren, ben je actief bezig met het leren van een taal, maar wel vooral vakgerichte taal. De vervoeging van werkwoorden kun je dan grotendeels aan de docent Engels overlaten. De geschiedenisdocent blijft op deze manier binnen zijn vertrouwd vakgebied, maar is toch specifiek met tweedetaalverwerving bezig.'

Beperkte steekproef

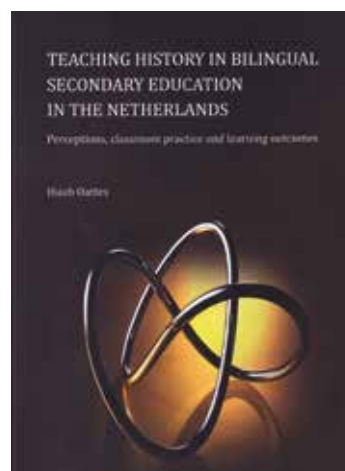
Oattes heeft een aantal lessen gefilmd en geanalyseerd van acht docenten die bij het interview hebben aangegeven dat ze mee wilden werken aan verder onderzoek. Kun je wel conclusies trekken op basis van zo'n selecte groep? Oattes erkent dat je op basis van een beperkte steekproef geen algemeen geldende conclusies kunt trekken. 'Het is maar een kleine steekproef die indicaties heeft opgeleverd. Je kunt zeggen: "Deze uitkomst lijkt te wijzen op ..." en "vervolgonderzoek verdient aanbeveling". Dit geldt bijvoorbeeld voor de kennistoets die we hebben gebruikt om eerste- en derdejaarsleerlingen op het tto te vergelijken met leerlingen van het reguliere vwo. We hebben gewerkt met meerkeuzevragen, om vakkennis centraal te stellen en de vakkennis van leerlingen niet te laten afhangen van hun actieve schrijfvaardigheid. Je kunt dus alleen spreken over de uitkomst onder deze specifieke toetsomstandigheden. Het is mogelijk dat toetsing met behulp van open vragen zal leiden

tot andere resultaten en tot andere conclusies.' In het onderzoek worden een paar voorbeelden gegeven van de uitleg van begrippen in beide talen, waaruit blijkt dat de Nederlandse uitleg completer was. Tto-leerlingen leren dus beter Engels, maar minder over geschiedenis. Is dat het waard? 'Uit de voorbeelden blijkt een nuanceverschil. De moedertaal is voor de docenten en voor de leerlingen toch makkelijker. Je kent meer synoniemen en hebt een grotere woordenschat paraat. De omschrijvingen in de tweede taal, de Engelstalige uitleg, zijn zeker niet slecht, maar er zit nog wat verschil in op detailniveau. Maar het gaat hier natuurlijk ook weer om enkele momentopnames, dus daar kun je geen grote conclusies aan verbinden. Misschien was de Engelstalige uitleg de volgende dag of van een andere docent wel uitgebreider geweest. Desondanks is het opmerkelijk genoeg om erover te rapporteren, en ook hier is dus vervolgonderzoek onder een grotere groep docenten wenselijk om er met meer zekerheid conclusies aan te verbinden.'

Zoek de balans

'Van de collega's die ik in tto-actie heb gezien ben ik onder de indruk van het enthousiasme en de kwaliteit waarmee dat plaatsvindt, al blijft er natuurlijk altijd ruimte voor verbetering. Dit type onderwijs is voor de meeste tto-docenten uitdagend en spannend. De ene dag kom je beter uit je woorden dan de andere dag. Wat ik wel zie is dat CLIL in veel gevallen nog niet in balans is, docenten richten zich meer op de vakinhoud en minder op de tweede taal. Genredidactiek kan een deel van de oplossing zijn. Een standaard specifiek voor (tweede)taalverwerving tijdens de CLIL-cursussen zou ook nuttig kunnen zijn voor tto-docenten. Wellicht dat docenten geholpen zouden zijn als er een tto-methode komt

voor geschiedenis die vak- en taal oefeningen samen zou voegen. De methode *Bricks* doet dat incidenteel, want er staan ook een aantal taal oefeningen in, maar dit kan structureler. De hoogste opbrengst verwacht ik echter van de nauwe(re) samenwerking tussen de vakgroep geschiedenis en Engels door een gezamenlijk taal- en vakwerkplan te ontwerpen, waarin *translanguaging* een duidelijk omschreven rol speelt. Bij een les over de middeleeuwen gaan negen van de tien lesdoelen bijvoorbeeld over de vakinhoud. Je kunt hier ook nog een paar taaldoelen aan toe voegen. Op basis van de resultaten van dit onderzoek zou ik het een nuttig experiment vinden om te kijken hoe Engelstalig geschiedenisonderwijs het in jaar 4, 5 en 6 van het vwo zou doen. De door mij gebruikte kennistoets suggereert dat leerlingen dat waarschijnlijk aankunnen. Het is eigenlijk raar om in de bovenbouw te beginnen met lesgeven in het Nederlands. In 4-vwo zou tto in ieder geval nog door kunnen gaan. Er zijn ook een paar tto-scholen die dat al doen. Ik verwacht dat *translanguaging* hierbij een rol kan spelen en dat daardoor tto ook echt tweetalig wordt.' ■



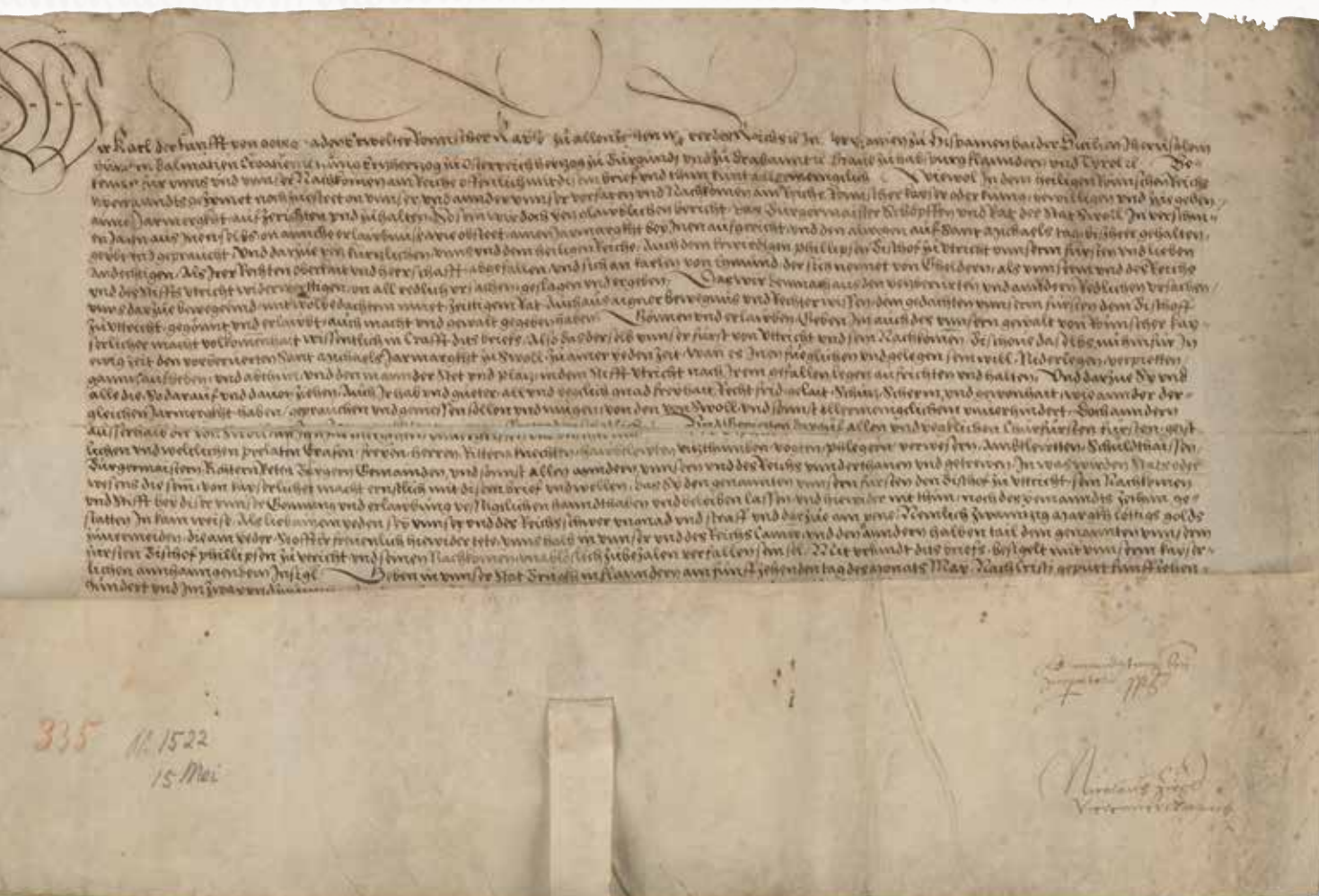
Proefschrift op de website

Het proefschrift *Teaching history in bilingual secondary education in The Netherlands. Perceptions, classroom practice and learning outcomes* is te vinden op de website van Kleio op www.vgnkleio.nl.

Schatkamer voor oorkonden

Digitale Charterbank Nederland is een rijke bronnendatabase

Oorkonden vormen een belangrijke historische bron. Zij bieden informatie over allerlei maatschappelijke aspecten, zoals eigendom van rechten of goederen, politiek en bestuur, kerkelijke organisatie of sociaal-economische verhoudingen. Omdat oorkonden naar hun aard juridische bewijsstukken vormden, zijn ze relatief goed bewaard gebleven. In de Nederlandse archieven vinden we er tienduizenden in hun originele vorm, en nog eens tienduizenden in diverse afschriften.



Jan Burgers is hoogle-
raar Bronontsluiting aan
de UVA. Rik Hoekstra is
onderzoeker bij Huygens
ING.

In dit artikel krijgt u een overzicht van de Digitale Charterbank Nederland (charterbank.huygens.knaw.nl), zijn structuur en zijn mogelijkheden voor historisch onderzoek en gebruik in de les. De tekst is gebaseerd op een artikel gepubliceerd in de *BMGN*.

Toch worden oorkonden (in de archiefterminologie charters genoemd) in het historisch onderzoek slechts zeer beperkt gebruikt.

Dat komt vooral door de praktische problemen waarvoor de onderzoeker zich gesteld ziet. Charters zijn verspreid over honderden afzonderlijke archieffondsen in tientallen verschillende archiefbewaarplaatsen, zodat het vinden van de relevante stukken een ingewikkelde en tijdrovende bezigheid is. Talloze inventarissen moeten worden doorgeplozen, waarbij in veel gevallen zal blijken dat de beschrijvingen van de individuele oorkonden ontoereikend is.

De digitale mogelijkheden en het internet maken het nu mogelijk oorkonden gemakkelijker toegankelijk te maken. In een samenwerking tussen het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Amsterdam, de firma De Ree Archiefsystemen te Groningen en Het Utrechts Archief is daarom de Digitale Charterbank Nederland (DCN) opgezet. De bedoeling was om alle originele oorkonden in Nederlandse archieven in een database bijeen te brengen en doorzoekbaar te maken. Aanvankelijk was het idee dat daarmee vooral onderzoekers van de middeleeuwen bediend zouden worden, maar nu DCN operationeel is, blijkt dat meer dan de helft van de oorkonden stamt uit de vroegmoderne periode (1500-1800). Het in DCN bijeengebrachte materiaal vormt al met al een vrijwel onontgonnen bron voor wie geïnteresseerd is in de middeleeuwen en het ancien régime.

DCN bevat een enorme verzameling; het is niet doenlijk een uitputtend overzicht te geven waarmee zou kunnen. Hier willen we een overzicht geven van het materiaal, om een startpunt te bieden voor toekomstig onderzoek, om enig inzicht te geven in wat er zou kunnen en ook waar historici op moeten letten bij het gebruik van dit nieuwe instrument. We hebben ernaar gestreefd ons overzicht van DCN te illustreren met concrete voorbeelden, niet alleen om het abstracte verhaal te verlevendigen maar ook om zoveel mogelijk het karakter en de eigenaardigheden van de database inzichtelijk te maken.

Digitalisering

DCN is anders tot stand gekomen dan de meeste verzamelingen historische bronnen. Om te beginnen is er de omvang van de database; momenteel bevat die de beschrijvingen van ruim 180.000 oorkonden uit het gebied van het huidige Nederland. Niemand heeft een idee hoeveel oorkonden er in de Nederlandse geschiedenis zijn uitgevaardigd, maar veruit het grootste deel van de overgeleverde charters is nu bijeengebracht in DCN. De database DCN is gegenereerd uit de digitale inventarissen zoals die door de archiefdiensten zijn vervaardigd. De data zijn deels beschikbaar in het beheerssysteem van De Ree, deels zijn ze door de diensten aangeleverd. De inventarissen gaan meestal terug

Periode	Aantal charters
1001-1100	247
1101-1200	565
1201-1300	2.482
1301-1400	16.401
1401-1500	42.545
1501-1600	45.986
1601-1700	42.214
1701-1800	36.874

op de gedrukte of getypte exemplaren die in de loop der tijd door archivariissen zijn geproduceerd. Met de digitalisering zijn de inventarissen voor het grootste deel omgezet, maar door de andere vorm zijn ze soms verhaspeld of uit hun context geraakt. Ook zijn er soms zaken misgegaan bij het invullen van de datering in het daartoe bestemde dataveld. Voor een enkele archiefinventaris leidt dit niet zo snel tot problemen, maar in de verzamelpresentatie van DCN worden alle individuele mankementen bij elkaar opgeteld en daardoor uitvergroot. Binnen de inventarissen zijn de beschrijvingen van de afzonderlijke charters in de meeste gevallen vrij summier, en beperkt tot de

Aantallen oorkonden per eeuw.

‘De database bevat de beschrijvingen van ruim 180.000 oorkonden uit het gebied van het huidige Nederland’

datum van uitvaardiging en een korte samenvatting van de inhoud van het stuk. In een minderheid (momenteel rond 11.000) van de charters is er ook een wat uitvoeriger samenvatting (het zogenoemde regest) opgenomen. Soms zijn er nog uitgebreider omschrijvingen beschikbaar, of zelfs transcripties. Van 28.000 documenten is er ook een afbeelding van het document toegankelijk via DCN. In DCN is de doorzoekbaarheid beperkt tot een fulltext-zoekmogelijkheid in de beschrijvingen en regesten (mits aanwezig) en in de datum. Als er een afbeelding beschikbaar is, wordt die ook getoond. Voorts heeft de gebruiker de mogelijkheid om per jaar of per periode te selecteren. DCN biedt daarmee al met al een tamelijk summier zoekmogelijkheid, die evenwel ook altijd gegevens retourneert uit de achterliggende boomstructuur van de inventaris alsmede uit de door de archieven toegevoegde data, zoals datum of jaartal of trefwoorden. Wanneer men bijvoorbeeld zoekt op de term ‘hanze’, resulteert dat in 62 resultaten, waarbij in 37 gevallen het woord ‘hanze’ niet in de tekst van de beschrijving staat maar elders in de data van de betreffende inventarisnummers. ►

Linkerpagina: Een oorkonde uit 1522, waarbij keizer Karel V de stad Zwolle de St. Michaelsjaarmarkt, door die stad zonder toestemming van de keizer ingesteld, ontnemt en de bisschop van Utrecht de bevoegdheid geeft om die jaarmarkt elders op te richten. Bron: Stadsarchief Deventer.

Overzicht van de inhoud

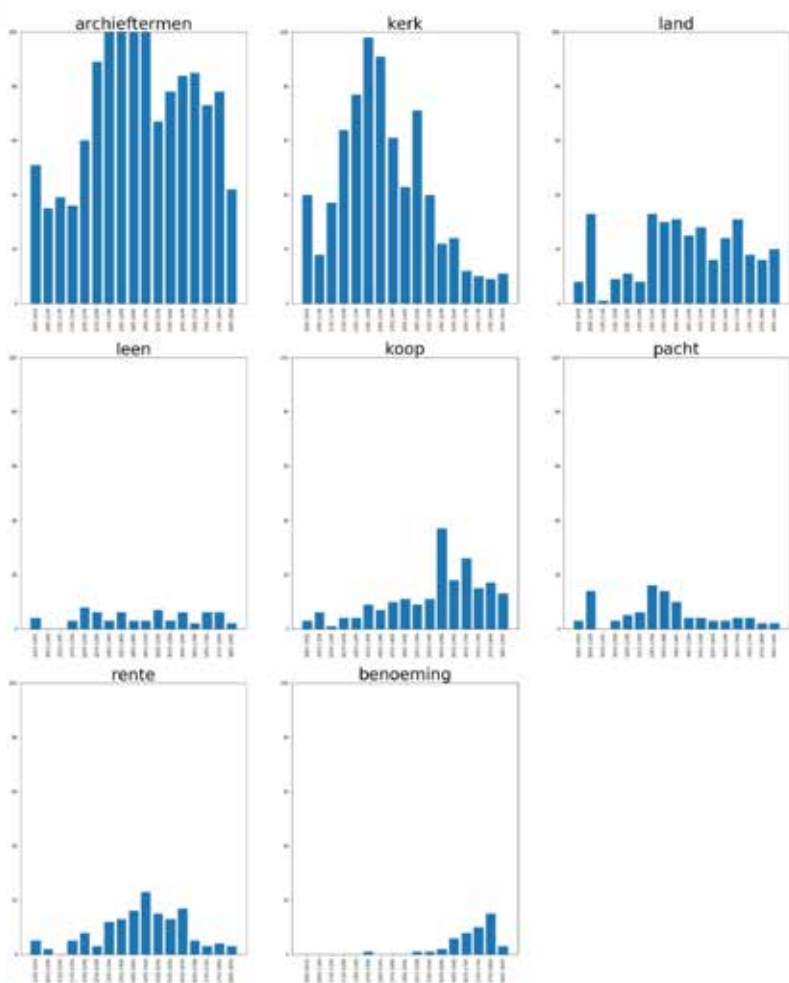
De auteurs van dit artikel waren nauw betrokken bij de realisatie van DCN, maar ook wij kennen bij lange na niet alle ruim 180.000 charters uit heel veel verschillende archieven. Het navolgende overzicht van de inhoud is daarom exploratief van karakter, waarbij we zo transparant mogelijk proberen aan te geven wat we aantreffen. Een cijfermatige analyse van DCN leert dat erin in totaal 91 archiefdiensten zijn vertegenwoordigd, met een gemiddeld aantal charters van 1959 per dienst. Er zijn negen instellingen met meer dan 5.000 oorkonden elk, die samen in totaal 120.000 oorkonden hebben, of twee derde van het totaal. De overige 75 diensten bezitten er tezamen nog zo'n 60.000. Binnen de archiefdiensten zijn de oorkonden weer verdeeld over in totaal ruim 4.000 archieffondsen, met gemiddeld 87 charters. Daarvan hebben er 27 meer dan duizend, maar er zijn vooral heel veel kleine fondsen. Ongeveer de helft heeft vijf of minder charters, en daarvan bevatten er zo'n duizend maar één enkel charter. Wat betreft de archiefvormers met charters in de collectie: dat betreft in 885 gevallen een 'gemeente', zowel seculier (stad of dorp) als kerkelijk (en nog 79 maal een 'parochie'), en daarnaast zijn er vele

Frequenties door de tijd van enkele sleutelwoorden in de charterbank.

particuliere archieffondsen, 584 met het woord 'familie' en 150 met het woord 'huis'. In de lijst van meest algemene termen met betrekking tot de fondsen vinden we verder 'klooster' (81), 'heerlijkheid' (78) en 'schepenbank' (59). In de grafiek hierboven staat een overzicht van het aantal charters per jaar. 'Nederlandse' charters zijn pas vanaf het midden van de dertiende eeuw in enige aantallen overgeleverd. Na 1300 gaat de curve steil omhoog, waarna vanaf het midden van de vijftiende tot het derde kwart van de zeventiende eeuw de jaarlijkse aantallen vaak boven de 1000 liggen. Oorkonden zijn dus zeker geen uniek middeleeuws fenomeen, maar komen gedurende het gehele ancien régime algemeen voor. Kort na 1800 hield de oorkonde abrupt op te bestaan.

'Oorkonden zijn geen uniek middeleeuws fenomeen, maar komen gedurende het gehele ancien régime algemeen voor'

De aantallen Nederlandse oorkonden over een periode van acht eeuwen doet de vraag rijzen naar de *inhoud* van die documenten. Die vraag is voor 180.000 charters niet zo eenvoudig te beantwoorden, maar met een steekproef hebben we een overzicht gemaakt met verwante woorden en het verloop ervan in de tijd. Zoals te verwachten was, komen door de archivaris in de beschrijvingen toegekende archieftermen zoals 'charter(s)' en 'akte' het vaakst voor, evenals verwijzingen naar bestaande oorkonden-edities. Veel gebruikt zijn 'land' en daarmee samenhangende termen. 'Kerk' en daarmee samenhangende woorden als 'bischop', 'abt' en 'klooster' zien we tot de zestiende eeuw, nadien veel minder. Terminologie die verband houdt met het leenstelsel komt altijd veel voor: 'leen' geeft 2.450 resultaten; '*leen' en 'leen*' (die bijvoorbeeld *erfleen*, *dienstleen*, *mansleen*, *leenbrief*, *leenman* en *leenhulde* opleveren – maar ook *alleen* en *Geleen*) zorgen nog eens voor 12.945 respectievelijk 10.916 hits. Ook belangrijk is de overdracht van onroerend goed: in de middeleeuwse periode is vaak sprake van 'pacht' en 'rente', terwijl 'koop' duidelijk het meest gevonden wordt in de vroegmoderne tijd. Het zijn ruwe resultaten, maar ze geven al aanleiding tot enkele interessante observaties. Zo blijkt dat het leenstelsel ook in de vroegmoderne tijd werkzaam bleef. Verder zien we dat men transacties van onroerend goed na 1600 bleef vastleggen in de vorm van oorkonden, ondanks het massale gebruik van de notariële akte, vaak alleen vastgelegd in de notarisprotocollen die niet in DCN staan. De stijging van het aantal charters met benoemingen hangt vooral samen met de groeiende bestuurlijke verschriftelijking.



Voorbeelden

Als voorbeelden van de mogelijkheden onderzoeken we achtereenvolgens een familienaam, een plaatsnaam en een straatnaam, en het verschijnsel van de erfpacht.

Brederode

Het adellijk geslacht van Brederode speelde van de dertiende tot zeventiende eeuw een prominente rol in Holland. In DCN kan in één oogopslag worden bekeken waar oorkonden bewaard zijn waarin die naam voorkomt. Zo is te zien dat leden van dit Hollandse geslacht over het hele land archivalia hebben nagelaten: de stukken zijn aangetroffen in maar liefst 27 archiefinstellingen met als belangrijkste het Nationaal Archief (154 stuks) en Het Utrechts Archief (138), maar we vinden ook enkele charters in Groningen, Leeuwarden, Hoorn, Wassenaar, Woerden, Den Haag, Vlaardingen, Middelharnis, Middelburg, Tilburg, Tiel, Harderwijk, Delden en Maastricht.

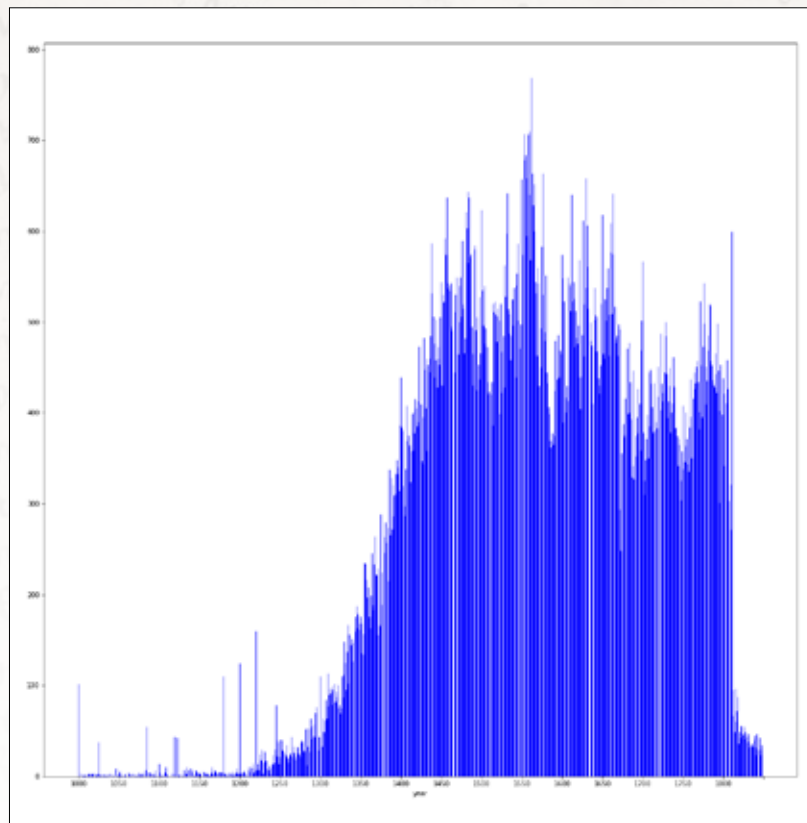
Plaats- en straatnamen

Zo kan natuurlijk ook worden gekeken naar een bepaalde plaats, bijvoorbeeld Wijchen, eertijds een klein dorp ten zuidwesten van Nijmegen. Zoeken op dat toponiem, en natuurlijk op historische varianten, zoals 'Wychen', 'Wichen', 'Wijchgen' et cetera, levert 93 hits op in de periode 1369-1724 uit archieven in Gelderland, maar ook uit het Nationaal Archief en Limburg. We vinden diverse personen die 'van Wijchen' heten, maar ook vermeldingen van de plaatselijke kerk (in 1491; het kerspel wordt genoemd in 1369), een huis Liliart, en diverse buurt-, straat- en veldnamen.

Een ander voorbeeld is de verbreiding van een specifieke straatnaam. Een Peperstraat wordt gevonden in vijftien steden en dorpen (71 hits, in de periode 1326-1804), terwijl Rotterdam en Vlaardingen een Pepersteeg hebben (7 hits, meest uit de achttiende eeuw) en Nijmegen een Pepergas (7 hits, meest uit de zestiende eeuw).

Erfpacht

De historische term erfpacht duidt op de verpachting van goed tegen een vastgestelde pacht (tijns), waarbij de pacht van de pachter overgaat op diens erfgenaam. Zoeken op de term 'erfpacht' in DCN levert 4.238 resultaten op. Wanneer we de resultaten op verschillende manieren uitsplitsen – naar archieven, naar regio's en naar perioden –, vallen direct enkele conclusies te trekken over verspreiding en ontwikkeling van het fenomeen. Zo blijkt dat erfpachtoorkonden voornamelijk in archieven van geestelijke instellingen worden bewaard. Die verpachtten hun land dus vaak op deze wijze. Verder lijkt het erop dat het systeem van erfpacht in het westen en noorden van het land aanzienlijk minder verbreid was dan in het midden en zuiden. Voorts kan uit de cijfers wor-



Overzicht van het aantal charters per jaar.

den afgeleid dat de veertiende en vijftiende eeuw in veel gebieden het hoogtepunt vormden van het erfpachtsysteem, maar dat dat hoogtepunt in de regio's met een lagere erfpachtverbreiding juist later lag: in Zuid-Holland in de zestiende eeuw, in Drenthe zelfs pas in de zeventiende eeuw. Andere gebieden laten in de zeventiende en achttiende eeuw juist een duidelijke daling van de aantallen erfpachtoorkonden zien, hoewel opmerkelijk genoeg in het Utrechtse de aantallen ook in die latere periode min of meer gelijk blijven aan de middeleeuwse cijfers.

Gemakkelijker en sneller

De Digitale Charterbank Nederland maakt onderzoek naar de Nederlandse middeleeuwen en de vroegmoderne periode een stuk gemakkelijker en sneller. Met de databank kan men snel veel relevante gegevens vinden, ook in archieven die niet zo voor de hand liggen. Dat is het voordeel van digitale ontsluitingen van omvangrijke broncorpora: de onderzoeker wordt een bredere blik vergund dan tevoren het geval was, waardoor oude vragen sneller en completer kunnen worden beantwoord en bovendien nieuwe vragen kunnen worden gesteld. Daarbij faciliteert DCN zowel gedetailleerd onderzoek, bijvoorbeeld naar een persoon of plaats, als grootschalige studies die een lange periode of breed terrein beslaan. En het is de bedoeling dat DCN eerder een begin- dan een eindpunt is in de opmars van de digitale bronontsluiting en de daarop gebaseerde nieuwe vormen van historisch onderzoek. ■

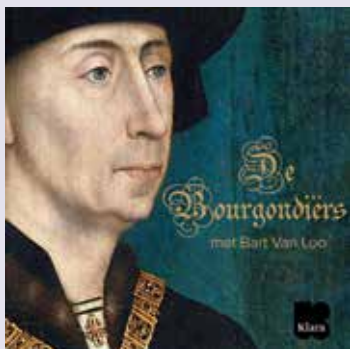
Luisteren naar geschiedenis

Het aanbod van goede podcasts groeit snel. In apps als *iTunes*, *Spotify* en *Google Podcast* zijn veel gratis podcasts van hoge kwaliteit te vinden. Ook voor de liefhebber van geschiedenis, een genre dat in opkomst is in podcastland. De *Kleio*-redactie tipt er tien.

Bart den Uyl is redacteur van *Kleio*.

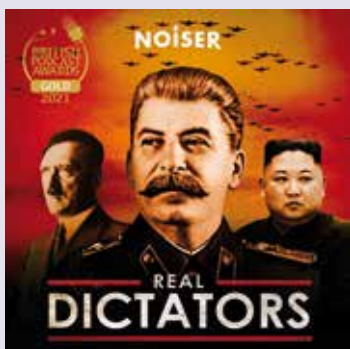
1 **De Bourgondiërs** *Bart Van Loo - Klara (VRT) 2019*

Podcastserie naar het gelijknamige boek uit 2019. In negen afleveringen vertelt Van Loo over de politieke en culturele geschiedenis van de Bourgondische vorsten. Van Loo is een uitstekende verteller. Hij weet de luisteraar mee te nemen naar de riddertoernooien en feestmalen van het Bourgondische hof; de beleving wordt versterkt door de muzikale ondersteuning. Wie het boek al heeft gelezen, hoort niet veel nieuws.



2 **Real Dictators** *Paul McGann - Noiser Podcasts 2020*

Engelstalige podcast die wekelijks de biografische geschiedenis van verschillende dictators bespreekt. Aan bod komen onder anderen Franco, Gaddafi



en Papa Doc. Gastheer McGann presenteert de geschiedenis in een typische documentairstijl, maar laat ook regelmatig historici aan het woord. Er wordt ruim de tijd genomen om de vaak bloederige geschiedenis van spraakmakende anekdotes te voorzien.



3 **Alle Geschiedenis Ooit** *Nynke de Jong, Arco Gnocchi, Thom Aalmoes - Dag en Nacht Media 2021*

Jonge podcast met grote ambities. De presentatoren vertellen elkaar opmerkelijke geschiedenissen. De nadruk ligt daarbij op een hoog verteltempo en veel humor. Luister bijvoorbeeld de aflevering over Alcibiades, die meerdere keren overliep tijdens de Peloponnesische Oorlogen. De makers zijn weliswaar amateurhistorici, maar duidelijk ervaren podcastmakers. De podcast werd binnen twee maanden al meer dan honderd-duizend keer beluisterd.

4 **Stoere Vrouwen / Geschiedenis Geven** *Willem Eekhof en Meereke Bosua, sinds 2020*

Stoere Vrouwen is een podcast over vrouwen die een belangrij-



ke rol in de geschiedenis hebben gespeeld, maar nog relatief onbekend zijn. De vaak opmerkelijke biografieën worden verteld met aandacht voor het historische tijdvak waarin ze leefden. Eerder maakten Bosua en Eekhof de serie *Geschiedenis Geven* die bedoeld is voor leraren in opleiding in het primair onderwijs. Deze podcast is gebaseerd op het handboek dat Bosua eerder schreef met Ron de Bruin. De tien tijdvakken worden doorgesproken in tien afleveringen. Ook worden een aantal (korte) lessuggesties gedaan. Voor de meeste geschiedenisdocenten is de inhoud al gesneden koek, maar voor studenten is het een heldere basis.



5 **Revolusi** *David Van Reybrouck - Klara (VRT)/De Correspondent 2021*

In vijf afleveringen bespreekt Van Reybrouck de koloniale

geschiedenis van Indonesië. Aanvullend op zijn boek over dit onderwerp uit 2020. De podcast wordt gedragen door Van Reybroucks boeiende vertelstem. Ook wordt er aandacht geschonken aan ooggetuigen en primaire bronnen, waarvoor stemacteurs zijn ingezet.

6 De Val van Srebrenica

Marjolijn Koster en Misha Melita - NPO Radio 1 (NTR) 2020

Achtdelige documentairereeks over de val van de VN-enclave Srebrenica. Vooral sterk door de vele ooggetuigen die aan het woord komen. De podcast behandelt in elke aflevering één dag, toewerkend naar het uiteindelijke bloedbad. Het zijn vaak aangrijpende verhalen. In de podcast wordt de aanloop naar de genocide niet zozeer geduid. De makers laten vooral de persoonlijke getuigenissen horen. In die zin is de productie meer journalistiek dan historisch van aard.



7 Pronk

Anoek Nuyens en Jacco Prantl - De Correspondent 2021

Driedelige podcast over de neergang van de sociaaldemocratie en de Partij van de Arbeid in Nederland. Nuyens sprak voor de podcast vele uren met oud-politicus Jan Pronk. De podcast behandelt aan de ene kant een stuk politieke geschiedenis, met name het einde van het kabinet-Kok II, en koppelt dat aan de bredere ideologische ontwikkelingen in de sociaal-



democratie. De presentatie is knap gedaan, Nuyens brengt de podcast als een persoonlijke zoektocht, waardoor je blijft luisteren.

8 Tim en Paul Geschiedenis Podcast

Tim Streefkerk en Paul de Jong, sinds 2018

Geschiedenisprogramma waarbij in elke aflevering een ander onderwerp wordt besproken. Daarbij worden regelmatig deskundigen uitgenodigd. Vlotte podcast, die niet alleen sterk is in interviews. In de rubriek *Keep of Cancel* bespreken de historici of geschiedenisfiguren in de openbare ruimte (bijvoorbeeld Van Heutsz, Churchill en De Ruyter) die plek nog wel verdienen.

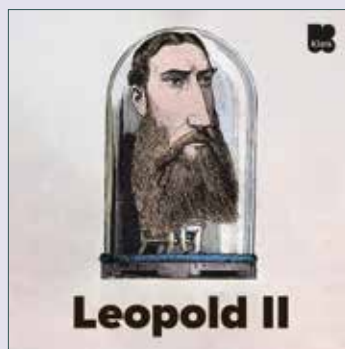


9 Leopold II

Johan Op de Beek - Klara (VRT) 2020

Journalist Johan Op de Beek schreef in 2020 een boek over de Belgische koning Leopold II. De opzet is vergelijkbaar met andere Klara-producties. Het verhaal van de auteur wordt ondersteund door muziek en opmerkelijke anekdotes. Op

de Beek neemt ruimt de tijd voor zijn geschiedenis, de reeks omhelst negen afleveringen van elk anderhalf uur. Daarna is de luisteraar goed ingevoerd over Leopolds wereldbeeld, privéleven en koloniale avonturen. Eerder schreef Op de Beek boeken over Napoleon, Lodewijk XIV en de Belgische onafhankelijkheidsstrijd. Ook over deze boeken heeft Op de Beek bij Klara podcasts uitgebracht.



10 Past Times - Talking en Teaching History

Andreas Holtberget, Maayke de Vries, e.a. - EuroClio, sinds 2020

Engelstalige podcast voor docenten geschiedenis en burgerschap in heel Europa, gemaakt door EuroClio. Onderwerpen als herdenkingscultuur, nationale curricula en emoties in het geschiedenisonderwijs passeren de revue. Er wordt gesproken met deskundigen uit verschillende landen. De podcast presenteert zo maandelijks een eigen kijk op geschiedenisonderwijs vanwege de internationale context. Wel laat de geluidskwaliteit soms te wensen over. ■



‘Wir sind das Volk’

Radicaal-rechts in Duitsland kaapt de geschiedenis

Net als in Nederland viel in Duitsland het afgelopen jaar regelmatig de term ‘coronadictatuur’ en waren er vergelijkingen met de Tweede Wereldoorlog te horen. Maar ook de geschiedenis van de DDR werd er door critici van de overheidsaanpak vaak bij gehaald. Hoe gebruikt radicaal-rechts in Duitsland het verleden?

Hanco Jürgens is wetenschappelijk medewerker van het Duitsland Instituut Amsterdam en docent bij de opleiding geschiedenis van de UvA.

In Duitsland worden de debatten over het coronabeleid op het scherpst van de snede gevoerd. Minister-presidenten van deelstaten vallen over elkaar heen in discussies over de handhaving van het beleid. De Bondsregering in Berlijn probeert de ruziënde deelstaten zo veel mogelijk op één lijn te houden. Hierdoor is bij sommigen het gevoel ontstaan dat ‘Berlijn’ maatregelen dicteert en zelfs dat er een ‘coronadictatuur’ is ontstaan. Het idee van een coronadictatuur is hierbij in Duitsland in toenemende mate gekaapt door rechts-radicalere groeperingen die met veel stemverheffing de toezetten tijdens de demonstraties tegen het Duitse coronabeleid.

Dieptepunt was wel de bestorming van de trappen van de Rijksdag – het centrum van de Duitse democratie – door rechts-radicalere *Reichsbürger* met vlaggen van het Duitse keizerrijk. Zij konden nog net worden tegengehouden door een paar agenten bovenaan de trappen en de toegesnelde ME. Deze *Reichsbürger* ontkennen het bestaan van de Bondsrepubliek omdat zij vinden dat er na de Tweede Wereldoorlog geen vredesverdrag is gesloten tussen gelijkwaardige partijen. Voor hen is Duitsland nog steeds een bezet land.

Regelmatig wordt de ‘coronadictatuur’ vergeleken met de onderdrukking tijdens de Tweede

Wereldoorlog of de DDR. Sommige demonstranten stellen de democratisch aangenomen *Infektionsschutzgesetz* uit 2001 gelijk aan de *Ermächtigungsgesetz* uit 1933, die Adolf Hitler ongelimiteerde volmachten verschafte. Anderen noemen hun situatie DDR 2.0. Hoe moeten we dit soort historische vergelijkingen van critici van het coronabeleid inschatten? En in hoeverre kun je bij al die vergelijkingen spreken van een typisch Duits fenomeen?

Verzetstrijd

In Duitsland is de angst voor catastrofes mogelijk net iets groter dan in veel andere landen. Lang heerste de angst dat de democratie niet sterk genoeg zou zijn, dat er in de toekomst opnieuw een catastrofe zou kunnen plaatsvinden, vergelijkbaar met die van de jaren ’33-’45. Zoals Frank Biess schrijft in zijn *Republik der Angst* staan angsten in Duitsland in relatie tot een zich steeds veranderende herinneringscultuur.

De angst dat de samenleving ontworcht zou worden door de covid-19-pandemie leidde tot stevige maatregelen. Bij de demonstraties tegen dit stevige covid-19-beleid viel op hoe het verleden als een grabbelton werd gebruikt om de eigen standpunten kracht bij te zetten. Veel media-

Protest tegen covid-19-maatregelen in Berlijn in november 2020. Demonstranten vergeleken de coronamaatregelen met de Machtigingswet uit 1933. Foto: Leonhard Lenz.



aandacht trok bijvoorbeeld 'Jana' uit Kassel die zichzelf op luchtige toon vergeleek met Sophie Scholl, een van Duitslands beroemdste verzetsstrijders, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in München pamfletten verspreidde op de universiteit en dat met haar leven moest bekopen. Ook Jana was, zo deelde ze haar publiek mee, in verzet door demonstraties van *Querdenker* (dwarsdenkers) te bezoeken, door redes te houden en pamfletten te verspreiden.

Opmerkelijk was ook de vereenzelviging van demonstranten met Joodse slachtoffers, zoals Anne Frank. Een elfjarig meisje las een tekst voor waarin ze haar situatie vergeleek met die van

'Bij de demonstraties tegen dit stevige covid-19-beleid viel op hoe het verleden als een grabbelton werd gebruikt om de eigen standpunten kracht bij te zetten'

Anne. Maar de ergste vorm van wat in het Engels *Holocaust distortion* heet, zijn demonstranten die een gele davidster dragen met daarop de tekst 'ungeimpft' (ongevaccineerd). Slachtoffers van de grootste genocide ooit gepleegd worden zo op één lijn gesteld met de 'slachtoffers' van het coronabeleid. Politici reageren terecht bezorgd op deze ontwikkeling. Het gaat weliswaar om een kleine minderheid, maar hun toon is steeds feller geworden. En de uitingen worden gedaan in een maatschappelijke context waarin racisme en vreemdelingenhaat helaas niet meer weg te denken zijn.

Rechts-radicale leuzen

Om te begrijpen hoe radicaal-rechts in Duitsland het verleden instrumentaliseert tijdens de coronacrisis, is het van belang om de veranderingen binnen dit rechts-radicalen discours onder de loep te nemen. Onder invloed van de Franse rechtse beweging *Nouvelle Droite* heeft radicaal-rechts immers rond 2000 afstand genomen van expliciete neonazileuzen. In plaats daarvan wordt steeds meer gebruikgemaakt van tactieken die ook extreemlinks hanteert: het ontregelen van 'de elite' door tegenspraak, door algemeen aanvaarde waarheden te ontcrachten en door 'eigen waarheden' ertegenover te plaatsen. Het internet is daarvoor het perfecte medium.

Opmerkelijk is dat nieuwrechts zich laat inspireren door theorieën van de Italiaanse communist Antonio Gramsci, die vond dat de culturele hegemonie van de elite moest worden doorbroken en de maatschappelijke consensus ter discussie moest worden gesteld. Aanhangers van radicaal-rechts stellen zich daarom ook het liefst op als bui-



tenstaanders die rammelen aan de poorten van de macht. Vergelijkingen met andere tijden worden dan gemakkelijk gemaakt, zonder ook maar enige reflectie op de vraag of die tijden daadwerkelijk vergelijkbaar zijn. Zowel de DDR als de Tweede Wereldoorlog dienen daarbij als spiegel van de huidige politieke cultuur.

Wie goed kijkt, ziet dat zich sinds de eerste Pegida-demonstraties in Dresden, in oktober 2014, verschillende vormen van instrumentalisering van de geschiedenis aandienen. Tijdens deze demonstraties tegen de 'islamisering van het avondland' werd op diverse manieren gebruikgemaakt van succesvolle leuzen uit 1989, die tot dan toe vooral geassocieerd werden met de val van de Berlijnse Muur. Naar voorbeeld van de succesvolle maandagdemonstraties in Leipzig, voorafgaand aan de val van de Muur, werden ook de Pegida-demonstraties op maandagavond gehouden. De leuze 'Wir sind das Volk', voor het eerst gebruikt tijdens dezelfde maandagdemonstraties in Leipzig, werden nu door aanhangers van Pegida ingezet in de strijd tegen 'Berlijn'. De positieve connotaties die veel progressieve Duitsers hebben bij deze leuze werden nu opeens ingekleurd door radicaal-rechts.

Nazimisdaden relativeren

Een andere strategie die vanaf 2017 nadrukkelijk wordt ingezet door de Alternative für Deutschland (AfD) bestaat uit het relativeren van het belang van de nazimisdaden en het plaatsen van kritische kanttekeningen bij de huidige 'Schuld-kult'. Nazimisdaden worden niet ontkend, maar wel wordt het belang ervan voor het huidige Duitsland en voor de Duitse geschiedenis als geheel gerelativeerd. Met zorgvuldig uitgekiende uitspraken weten kopstukken van de AfD veel media-aandacht te genereren, in de hoop de maatschappelijke consensus te doorbreken. Het bekendste voorbeeld hiervan waren de uitspraken van Björn Höcke, voorman van AfD-Thüringen ►

Demonstranten tijdens de Montagsdemonstrationen in 1989 met op het spandoek de bekende leus 'Wir sind das Volk', een kreet die door extreemrechts is overgenomen. Foto: Christian Stutterheim, Bundesarchiv.



AfD-politicus Björn Höcke geeft een toespraak in Nordhausen, 2019. Foto: Vincent Eisfelt.

en spreekbuis van de inmiddels opgeheven rechterleugel van de partij, *Der Flügel*. Bij een rede voor de jongerenafdeling van de partij in Dresden, in januari 2017, riep hij op tot een draai van 180 graden in de Duitse herinneringscultuur. Volgens hem was er geen land ter wereld dat zo pal in het centrum van de hoofdstad een ‘monument van schande’ had gebouwd, waarmee hij doelde op het Holocaustmonument in Berlijn. Zelfs binnen de eigen partij lag dit gevoelig. Höcke moest zich verantwoorden voor een uitsluitingscommissie, die uiteindelijk besloot hem niet te royeren. De partij schuift de laatste jaren steeds verder op naar rechts. AfD-partijchef Alexander Gauland bevestigde in 2018 de lijn-Höcke door te zeggen dat Hitler en de nazi's slechts een vogelpoepje zijn in de meer dan duizend jaren succesvolle Duitse geschiedenis. Dit zijn oude rechts-conservatieve uitspraken die na 1945 vaker werden gehoord. Ze passen bij het idee dat er nu eindelijk eens een streep onder deze geschiedenis getrokken zou moeten worden om Duitsland te bevrijden van een onnodig zware last. Klaar, einde discussie. Vanuit dit klimaat is het niet verwonderlijk dat tijdens de coronacrisis ook andere strategieën in beeld kwamen waarbij de geschiedenis misbruikt werd. Het gaat daarbij vaak om bestaande manieren van spreken in een nieuw jasje. Zo voert het idee van Duitsers als slachtoffers al terug tot de jaren vijftig, toen veel conservatieve Duitsers zichzelf zagen als slachtoffers van Hitler en zijn ‘Helfer’ die met hun kleine kliek de Duitse bevolking in vervoering hadden gebracht. In lijn hiermee dient de identificatie met Sophie Scholl of Anne Frank als voorbeeld om te tonen hoe individuen slachtoffer zijn geworden van een onderdrukkend systeem. Het geeft overigens aan dat ook rechts-radicalen meegegaan zijn in het veranderende herinneringsdiscours waarin Anne Frank en Sophie Scholl een prominente plaats hebben. Een andere kwalijke vorm van misbruik van de geschiedenis vindt zijn oorsprong in oude

antisemitische samenzweringstheorieën, die vooral tijdens de coronacrisis opnieuw opgang doen. Het ‘Chinese virus’ zou zo door Joden zijn misbruikt om hun macht te vergroten ten koste van de Duitse economie, die ten onder dreigt te gaan. Vaak wordt daarbij ook verwezen naar ‘het netwerk van George Soros’, een beeld dat onder meer door de Hongaarse premier Viktor Orbán naar voren is gebracht. Het zijn theorieën die door een hele kleine minderheid worden aangehangen. Maar ze zijn wel heel gevaarlijk, omdat ze invloed hebben op een nog kleinere groep mensen die bereid is tot het plegen van geweld. De mislukte aanslag op de synagoge in Halle in oktober 2019 heeft diepe sporen nagelaten. De 68 aanwezigen zijn gered door een hardhouten deur.

Duits fenomeen?

De vraag hoe Duits de hier beschreven fenomenen zijn, wordt verschillend beantwoord. Sommige historici trekken lange lijnen in de geschiedenis van het Duitse rechts-extremisme, van de negentiende eeuw tot nu. Zij beschrijven radicaal-rechts vooral als een Duits fenomeen. Andere historici plaatsen het fenomeen meer in een transnationale context, maar beklemtonen daarbij wel hoezeer de Duitse herinneringscultuur van invloed is op Duitse debatten, die, als er ook maar een beetje verwezen kan worden naar het verleden, al snel een extra emotionele lading hebben. De rechts-radicalen reageren op die herinneringscultuur en maken er – juist als kritische buitenstaanders – zelf ook deel van uit. De demonstraties van ‘Querdenker’ tijdens de covid-19-crisis hebben vooral laten zien hoe transnationaal de rechtse beweging is en hoe gemakkelijk samenzweringstheorieën hun weg vinden via het internet. Radicaal-rechts is ook in Duitsland uitermate goed verknoopt met bewegingen in andere Europese landen en niet te vergeten de VS. De Duitse *Verfassungsschutz*, de binnenlandse veiligheidsdienst, volgt deze bewegingen en hun vertakkingen nauwgezet. Terecht waarschuwt de dienst voor een steeds bredere aanhang van antidemocratische ideeën in een verder heel democratische Bondsrepubliek. Historici, museummedewerkers en docenten rest de taak om op basis van argumenten een helder beeld van de geschiedenis over te brengen, waarin oppervlakkige historische vergelijkingen die leiden tot ongefundeerde samenzweringstheorieën worden weerlegd. ■

Dit artikel verscheen eerder in WO2 Onderzoek Uitgelicht, een digitale uitgave van het Platform WO2 met verdiepende artikelen over de geschiedenis en betekenis van de Tweede Wereldoorlog. Meer lezen? Kijk dan op www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht.

De televisie. Een cultuurgeschiedenis

Huub Wijffes (red.)
Zeventig jaar televisie in de huiskamer, wat een verandering. En wat een verandering hebben de tv-zenders en tv-programma's ondergaan. Veel foto's die zorgen voor een 'oh ja-gevoel'. Genoeg inspiratie voor in de klas.
Boom | € 34,90

L. De lezer van de 19e eeuw

Marita Mathijssen
Welke boeken las de negentiende-eeuwer en hoe reageerde de lezer op die boeken en op de schrijvers? Een alternatieve manier om een literatuurgeschiedenis te schrijven.
Balans | € 29,95



Het meisje uit het Joodse getto

Amira Keidar
Schrijnend verhaal over Rachel die uit het getto wordt gesmokkeld en stiekem elders wordt grootgebracht, met alle gevolgen van dien.
Omniboek | € 17,50

De koerier van Maputo. Een Nederlander in de Zuid-Afrikaanse revolutie

Jenne Jan Holtland
Kent u hem nog? Klaas de Jonge, jarenlang een luis in de pels van de Zuid-Afrikaanse regering. De Jonge



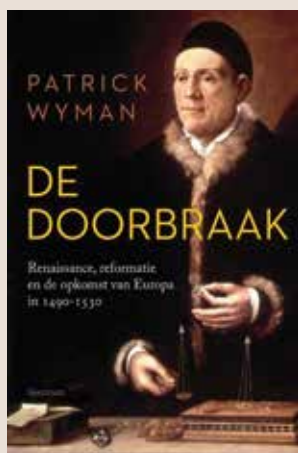
vocht tegen het apartheidssysteem, letterlijk en figuurlijk. De Nederlandse regering zat erg met De Jonge in haar maag (bijvoorbeeld toen hij onderdak zocht in de ambassade).
Podium | € 25,00

Na de revolutie. Kind van de jaren zeventig

Jan Konst
Van een generatie die als 'verloren' werd beschouwd, kwamen velen heel goed terecht. Hoe was dat leven in de jaren zeventig geregeld, wat speelde er en waarom zijn 'ze' toch goed terecht gekomen?
Balans | € 21,99

De doorbraak. Renaissance, reformatie en de opkomst van Europa in 1490-1530

Patrick Wyman
Veertig jaren die de wereld grondig veranderden. In



dit boek wordt de relatief korte periode verteld aan de hand van negen belangrijke personen, waaronder Suleyman, Luther en Jakob Fugger.
Spectrum | € 29,99

Mussolini. De eerste fascist

Hans Woller
Mussolini veranderde van socialist in fascist en werd tot een meedogenloos leider. Hij liep aan de leiband van Hitler en nam het niet zo nauw met de huwelijkse verplichtingen. Het blijft een bijzondere geschiedenis.
Alfabet | € 29,99



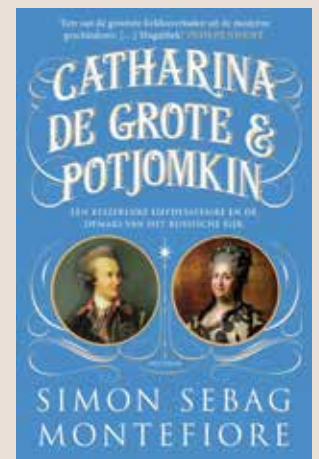
Het Romeinse Rijk in infographics

John Scheid en Nicolas Guillerat
Werkelijk schitterend boek dat op een vernieuwende manier de geschiedenis van het Romeinse Rijk benadert. Je blijft kijken en ontdekt steeds wat anders. Echt een aanrader om leerlingen mee aan het werk te zetten.
Nieuw Amsterdam | € 29,99

Tirannenmoord. Van Caesar tot Hitler

Anton van Hooff
Een vergelijkend boek over groepen (de groep rond Brutus) of eenlingen (Georg E., Balthasar G.) die het

opnemen tegen dictators. Een boek van Van Hooff leest altijd prettig en is ook dit keer prima bruikbaar in de klas.
Omniboek | € 23,50



Catharina de Grote en Potjomkin. Een keizerlijke liefdesaffaire en de opmars van het Russische Rijk

Simon Sebag Montefiore
De voornaamste minnaar van de tsarina speelde een grote rol in het opstuwen van Rusland in de vaart der volkeren. Puttend uit vurige liefdesbrieven komt een tumultueuze verhouding naar voren, met op de achtergrond Moedertje Rusland.
Spectrum | € 39,99

Nieuw België. Een migratiegeschiedenis. 1944-1978

Tom Naegels
Ook België kende een grote groep 'gastarbeiders' in de jaren van economische opbouw. De volksverhuizing naar onze zuiderburen wordt in dit boek beschreven vanuit verschillende perspectieven.
Lannoo | € 34,99 ■

Onder redactie van Ben Vriesema.

Praten tegen zwarte schermen

Hoogte- en dieptepunten van een bijzondere tijd

Er is nog een lange weg te gaan voor het coronavirus geen invloed meer heeft op ons dagelijks leven. Voorlopig liggen de schoolsluitingen achter ons en ook het online lesgeven is grotendeels verleden tijd. Wat blijft bij van deze bijzondere tijd? De Kleio-redactie schrijft geschiedenis van de korte termijn.

Hangen in je onesie

De eerste dagen van de lockdown stond de telefoon roodgloeiend. Radeloos hingen de ouders van mentorleerlingen aan de lijn. Zij waren nu ook de hele dag thuis en zagen hun puber zelfstandig aan school werken: 'Hij zit maar de hele dag achter dat schermje. Geen idee wat hij doet, of er iets gebeurt. Het is voor mijn gevoel alleen maar hangen in zijn onesie.'

De wat aarzelende digitalisering van het onderwijs heeft de afgelopen anderhalf jaar een vlucht genomen. We hebben allemaal apps en sites leren gebruiken om op afstand les te kunnen geven. Leerlingen hebben digitale methodes en planners, zien hun scores direct, kunnen online oefenen en kijken uren naar *Jortgeschiedenis*. Dat heeft allerlei voordelen. Als leraar beschik je over enorm veel informatie die iets zegt over het leerproces van je leerlingen. Veel online methodes maken het mogelijk flexibeler om te gaan met verschillen in tempo en niveau.

Het is maar goed dat ouders niet de hele dag kunnen zien wat hun puber op school doet. Want ja, ze hangen in hun bank, kletsen door uitleg heen en geven ongezoeten hun mening over de kwaliteiten van je les, nakijkwerk of kapsel. *And that's where the teacher in us comes loose!* Want wij weten tegen welke gast we een harde grap terug kunnen maken. Bij welke meiden je via een babbeltje over het weekend bij Thorbecke 1848 uitkomt. Voor wie een priemende blik genoeg is en wie je in de pauze even onder vier ogen wilt spreken. Het is een onderdeel van het ambacht dat je je door de jaren heen eigen hebt gemaakt: leerlingen in de leermodus krijgen. Want uiteindelijk willen ze dat wel. Veel liever zelfs dan in hun eentje in een onesie op de bank hangen.

Daan Schuijt

Twee kippen

Waren de eerste weken achter de laptop thuis nog spannend voor de leerlingen (en ook voor deze geschiedenisdocent), na verloop van tijd werd het toch een beetje saai. Wat je als docent ook probeerde en welke activerende werkvorm je ook probeerde toe te passen, het gebeurde een enkele keer dat een leerling was vergeten de microfoon uit te zetten en tijdens een korte uitleg van mij over het hofstelsel ineens vraagt: 'Hoeveel *loops* moet jij nog?'

Blijkbaar waren de games spannender dan mijn uitleg. Mijn meest bijzondere ervaring tijdens het lesgeven thuis had ik bij een brugklas. Het onderwerp was *The Middle Ages* (we zijn een tto-school). Nadat alle leerlingen in beeld waren en ik de les wilde beginnen, viel me op dat een leerling de hele tijd zat te lachen en niet helemaal duidelijk in beeld was. Wat bleek: ze zat met twee kippen voor de camera (de leerlinge heette ook nog Jip, een inkoppertje).

Omdat iedereen inmiddels doorhad dat er een leerling met twee kippen in beeld zat, en mijn leerdoelen toch niet direct gehaald zouden gaan worden, besloot ik maar gebruik te maken van de situatie. Ik gaf iedereen vijf minuten de tijd om hun huisdier te halen en vervolgens met het huisdier op schoot de geschiedenisles te volgen. Vijf minuten later waren er hamsters, konijnen, vogeltjes en veel honden en katten in beeld. Zelf was ik naar het biologielokaal gelopen om een opgezette zeemeew met te laten genieten van de geschiedenisles. Al denk ik zeker te weten dat de inhoud van de les volledig aan de brugklasleerlingen voorbijging, deze les zullen ze niet meer vergeten. Zeker niet voor de leerling die met behulp van haar mobiele telefoon de les probeerde te volgen... vanaf de rug van haar paard.

Ben Vriesema





Uitstelgedrag

Mijn inbox loopt nog aardig vol in de eerste week van juli. Niet alleen de zomervakantie staat voor de deur, maar ook het toetsvenster van de toelatingstoets geschiedenis voor de pabo. De voorbereidingscursus vanuit de hogeschool hebben we de week ervoor net afgerond. In vier keer 90 minuten op de woensdagmiddagen van juni heb ik geprobeerd alle tien tijdvakken, de kenmerkende aspecten en de canonvensters de revue te laten passeren en ook nog geprobeerd de aspirant-studenten iets bij te brengen over leerstrategieën bij een dergelijke toets. Ze mailen mij een paar dagen voor de toets de laatste vragen. Maar niet iedereen. Sommigen hebben besloten de toets niet te doen. Tijdens de aanloop naar dit toetsvenster werd vanuit het ministerie bekendgemaakt dat ze de toets ook nog tijdens het eerste semester van de opleiding mogen doen. De meeste studenten zullen blij zijn met dit uitstel, maar zij realiseren zich onvoldoende hoe vervelend het is om een opleiding na een halfjaar weer te moeten verlaten. Die herfst zou de discussie over de toelatingstoets weer oplaaien.

Daan van Leeuwen

Huisdierenstoring

De coronaperiode was niet alleen maar kommer en kwel. De online lessen gaven soms ook een leuk inkijkje in het leven van de leerlingen. Veel van hen wilden graag laten zien waar ze erg trots op waren. Tijdens de online lessen, als de leerlingen zelfstandig aan opdrachten aan het werken waren, kwam het daarom regelmatig voor dat het favoriete huisdier eventjes aan de docent voorgesteld moest worden. Ook kwamen huisdieren soms onuitgenodigd in beeld. Katten waren hierin berucht. Vooral omdat ze vaak met hun staart fier overeind langs de camera liepen. En dit gebeurde niet alleen in mijn eigen lessen. Zo vertelde een collega dat zij een leerling heeft die een papegaai door de kamer liet vliegen. Deze vogel landde tijdens een uitleg op het scherm van de laptop en schuifde naar het midden. Vervolgens keek Koko van bovenaf naar het toetsenbord en het scherm, waardoor zijn kopje langzaam voor de camera kwam. Stelt u zich voor dat er tijdens het lesgeven bij een van de leerlingen opeens een vogelkop ondersteboven in beeld komt. Probeer dan nog maar eens met een strak gezicht instructie te geven...

Quinten Koster

Van een andere kant

Om het bekende cliché aan te halen: het had voor- en nadelen, lesgeven in coronatijd. Dit trof mij vorig jaar onder meer met een havo 4-klas, die in fysieke vorm heel groot (30 leerlingen) en licht tegendraads was. Dat wil zeggen: driekwart van de klas deed niets verkeerd, het tegendraadse kwart maakte nu eenmaal meer geluid.

Toen in januari vorig jaar alles weer online moest, vond ik dat in eerste instantie dus wel prettig prikkelarm. De machomanetjes konden op *mute* worden gezet wanneer het mij uitkwam; de lolbroek die het voor elkaar kreeg op mijn dia's te tekenen, mocht ik na een waarschuwing gewoon uit de vergadering gooien, zonder enige discussie. Na een paar lessen waren de mannen wel klaar met kleuteren en wilden ze als vanouds schitteren: ineens kwamen er fijne, slimme antwoorden op mijn vragen en bleken ze, op *mute* of niet, prima te volgen wat ik aan het doen was.

Dat we leerlingen op een andere manier leerden kennen, bleek ook hier waar te zijn: op een ochtend zag ik een van de meisjes, als een van de eersten in de les, gekanteld in beeld. Op mijn vraag wat daar aan de hand was, antwoordde ze dat ze nog in bed lag. Het was nu eenmaal absoluut verplicht de camera aan te doen, dus ik kon ervan meegenieten. Het bleek dat deze zeer betrokken, ijverige, lieve leerling als gevolg van haar ADHD meestal geen oog dichtdeed. Maar ziek melden en de les niet meemaken, was geen optie.

In de fysieke lessen in de rest van het jaar was om en om een helft van de klas op school; en wat bleken we daar aan toe. Het werd nog een heel prettig, interactief schooljaar (wat ook weer pleit voor, nu echt, kleinere klassen...).

Nicole van der Steen ■

Uw geschiedenis

Welke bijzondere dingen heeft u meegemaakt tijdens het online lesgeven? Stuur uw anekdote van maximaal 300 woorden voor 10 januari 2022 naar redactie@vgnkleio.nl. Bij genoeg reacties plaatsen we een compilatie in een volgende *Kleio*.

Ziet, een maagd zal zwanger

Bijbelse teksten in een historische context

In het Oude Testament zijn enkele psalmen en profetieën te vinden die volgens joden en christenen vooruitwijzen naar de komst van de messias. Deze teksten krijgen in hun historische context echter een heel andere betekenis. Zo werpen de zogeheten messiaanse psalmen licht op een oud oosters koningsideaal dat ook in het Assyrische Rijk gangbaar was en verwezen de profetieën van onder anderen Jesaja en Micha oorspronkelijk naar de verlossing op korte termijn van de militaire dreiging die uitging van het Assyrische Rijk.

Daan Nijssen studeerde Oudheidstudies aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij zich specialiseerde in de geschiedenis van het Oude Nabije Oosten. In 2021 verscheen zijn boek *Het Wereldrijk van het Tweestromenland*.

Het jaar is 734 v.Chr. en koning Tiglath-Pileser III van Assyrië zit elf jaar op de troon. In deze korte periode had hij al vele overwinningen behaald. In 740 v.Chr. had hij zijn aartsrivaal Sarduri II van Urartu, een machtig koninkrijk

op de Armeense Hoogvlakte, een beslissende nederlaag toegebracht, in 738 v.Chr. had hij alle Aramese en Neo-Hittitische stadstaten in het huidige Syrië onderworpen en in 737 v.Chr. had hij ook alle krijgsheren in het huidige Noordwest-Iran

schatplichtig gemaakt. Vrijwel de gehele bekende wereld erkende zijn gezag en wie dat nog niet deed, kon niet meer om hem heen. In zijn koningsinscripties liet de zegevierende Assyrische koning zich in de volgende bewoordingen omschrijven:



worden!

Paleis van Tiglath-Pileser, grote koning, machtige koning, koning van de wereld, koning van Assyrië, koning van Babylon, koning van Sumer en Akkad, koning van de vier wereldlanden, de moedige held die, met de hulp van Ashur, zijn Heer, elk die hem niet gehoorzaamde als een kruik stuksmeet, hem als een orkaan vloerde en met de wind verstrooide. De koning die, al voortschrijdend in de naam van Ashur, Shamash en Marduk, de grote goden, de landen van de bittere zee van Bīt-Jakin tot aan de berg Bikni, van de opgaande zon tot de zee van de onder-

gaande zon, tot aan Egypte, van de horizon tot de zenit, onder zijn heerschappij bracht en het koningschap over hen uitvoerde.
Nimrud Tablet

Bondgenootschap

In de Levant besloten enkele vorsten, waaronder Resin van Damascus en Pekach van Israël, een anti-Assyrisch bondgenootschap te sluiten om de opmars van Tiglath-Pileser te stuiten. Ze vroegen ook aan koning Achaz van Juda om zich bij dit bondgenootschap aan te sluiten, maar deze meende dat Tiglath-Pileser alleen met goddelijke hulp zo machtig had kunnen worden en dat het daarom geen zin had om tegen hem in opstand te komen. Daarop besloten Resin en Pekach de Judese hoofdstad

Jeruzalem aan te vallen om daar een anti-Assyrische kandidaat aan de macht te brengen. Achaz raakte bevreesd en wilde Tiglath-Pileser om hulp vragen tegen Resin en Pekach, maar zijn hofprofeet Jesaja stelde hem gerust en moedigde hem aan om vol te houden:

14) [...] de jonge vrouw is zwanger, zij zal spoedig een zoon baren en hem Immanuël (i.e. God met ons) noemen. 15) Boter en honing zal hij eten, totdat hij in staat is om het kwade te verwerpen en het goede te kiezen. 16) Want voordat de jongen in staat is om het kwade te verwerpen en het goede te kiezen, zal het land van de beide koningen die u zo veel angst inboezemen, ontvolkt zijn.

Jesaja 7 ▶



Een Assyrisch reliëf waarop Tiglath-Pileser III een stad aanvalt. Foto: Allan Gluck. Collectie British Museum, Londen.



De belangrijkste koninkrijken van de Levant vóór de invasie van Tiglath-Pileser in 734-732 v.Chr. Kaart van Wikimedia Commons.

Jesaja geeft het voorbeeld van een jonge zwangere vrouw om zijn koning moed in de spreken. 'Maak je geen zorgen! Nog voordat het ongeboren kind oud genoeg zal zijn om het verschil tussen goed en kwaad te kennen, zullen de koninkrijken Damascus en Israël worden weggevaagd.' Dit vers (in de Statenvertaling staat 'een maagd zal zwanger worden') is door christenen geïnterpreteerd als een vooruitwijzing naar de onbevleete ontvangenis van de maagd Maria, maar bezien in zijn historische context krijgt het vers dus een heel andere, meer actuele betekenis. Ondanks de bemoedigende woorden van Jesaja durfde Achaz toch niet op de Heer alleen te vertrouwen en sloot hij een bondgenootschap met Tiglath-Pileser. De Assyrische koning versloeg Resin en Pekach tussen 734 en 732 v.Chr. met gemak en ontving in Damascus een tribuut van Achaz. De Judeese koning was hiermee een vazal geworden van Tiglath-Pileser. Het moet voor de meeste Judeeërs even wennen zijn geweest. Zij hadden hun koning uit het Huis van David altijd beschouwd als de gezalfde ('masjiach') oftewel 'messias' in

het Hebreeuws) van de Heer, maar deze 'messias' was nu gereduceerd tot een marionet van een veel machtiger koning. Hymnen waarin de macht van de Judeese koning werd bezongen, zoals Psalm 2, kwamen nu wel erg potsierlijk over:

1) *Waartoe leidt het woeden van de volken, het rumoer van de naties? Tot niets.* 2) *De koningen van de aarde komen in verzet, de wereldmachten spannen samen tegen de Heer en zijn gezalfde:* 3) *'Wij moeten hun juk afwerpen, ons van hun boeien bevrijden.'* 4) *Die in de hemel troont lacht, de Heer spot met hen.* 5) *Dan spreekt hij tot hen in woede, en zijn toorn verbijstert hen:* 6) *'Ikzelf heb mijn koning gezalfd, op de Sion, mijn heilige berg.'* 7) *Het besluit van de Heer wil ik bekendmaken. Hij sprak tot mij: 'Jij bent mijn zoon, ik heb je vandaag verwekt.'* 8) *Vraag het mij en ik geef je de volken in bezit, de einden der aarde in eigendom.* 9) *Jij kunt ze breken met een ijzeren staf, ze stukslaan als een aarden pot.'*

Psalm 2

Vergelijk Psalm 2 nu eens met het eerder geciteerde Nimrud Tablet van Tiglath-Pileser. De gemeenschappelijke thema's zijn niet moeilijk te identificeren. De Assyriërs en de Judeeërs geloofden beide dat hun koning een afgezant van hun god was, die met goddelijke steun de vijanden van zijn volk kon verslaan en de hele wereld aan zich kon onderwerpen. Beide volken deelden een eeuwenoud koningsideaal dat in het gehele Nabije Oosten gangbaar was. Het verschil was alleen dat Tiglath-Pileser veel dichter bij dit ideaal kwam dan Achaz. Het Judeese koningsideaal was niet alleen militaristisch van aard. De gezalfde van de Heer moest ook gerechtigheid en welvaart brengen, zoals in Psalm 72 staat beschreven:

1) *Van Salomo. Geef, o God, Uw wetten aan de koning, uw gerechtigheid aan de koningszoon.* 2)

Moge hij uw volk rechtvaardig besturen, uw arme volk naar recht en wet. 3) *Mogen de bergen vrede brengen aan het volk en de heuvels gerechtigheid.* 4) *Moge hij recht doen aan de zwakken, redding bieden aan de armen, maar de onderdrukker neerslaan.* 5) *Moge hij leven zolang de zon bestaat, zolang de maan zal schijnen, van geslacht op geslacht.* 6) *Moge hij zijn als regen die valt op kale akkers, als buien die de aarde doordrenken.* 7) *Moge in zijn dagen de rechtvaardige bloeien, de vrede wereldwijd zijn tot de maan niet meer bestaat.* 8) *Moge hij heersen van zee tot zee, van de Grote Rivier tot de einden der aarde.*

Psalm 72

Leve de koning

Het thema van de koning die, door de goden tevreden te stellen, de welvaart en gerechtigheid waarborgt, is ook bekend uit Assyrische teksten, zoals deze kroningshymne van Assurbanipal:

Gelijk graan en zilver, olie, [het v]ee van Šakkan en het zout van Bariku goed zijn, zo moge Assurbanipal, de koning of Assyrië, de goden [van zijn] land welgeval- len! Moge welsprekendheid, begrip, waarheid en gerechtigheid hem geschonken worden als een geschenk! Moge [het volk] van Aššur 30 kor graan kopen voor 1 sjekel zilver! Moge [het volk] van Aššur 3 seah olie kopen voor 1 sjekel zilver! Moge [het volk] van Aššur 30 mina wol kopen voor 1 sjekel zilver! Moge de lagere spreken en de [hogere] luisteren! Moge de hogere spreken en de [lagere] luisteren! Moge vrede en eendracht wortel schieten [in Assyrië]!

Assurbanipals Kroningshymne – o. 5 t/m o. 14

Zoals gezegd moesten de Judeeërs even wennen dat de gezalfde van de Heer nu een marionet was van een koning die waarschijnlijk nog nooit van de Heer had gehoord. Wat was hier aan de hand? Was de Assyrische

oppergod Ashur nu machtiger gebleken dan de Heer? Of was de Heer Assyrië nu gunstiger gezind dan zijn eigen volk? Jesaja had hier een heel eigen kijk op:

5) *Wee Assyrië, gesel van mijn toorn, stok waarmee ik in mijn woede sla.* 6) *Je koning stuur ik naar een goddeloos volk, ik stuur hem af op het volk dat mij tergd, om te plunderen en te roven en buit te behalen, en hen te vertrappen als vuil op straat.* 7) *Maar zo heeft hij [i.e. de koning van Assyrië] dat niet bedoeld, hij heeft iets anders in de zin, hij streeft naar de ondergang van talloze volken.* 8) *Hij zegt: 'Zijn mijn aanvoerders niet machtig als koningen?' 9) Is het Kalno niet vergaan als Karkemis? En Hamat als Arpad? Samaria als Damascus? 10) Ik heb de hand gelegd op koninkrijken vol afgoden, rijker aan beelden dan Jeruzalem en Samaria. 11) Samaria met zijn afgoden heb ik vernietigd, zou ik niet hetzelfde kunnen doen met Jeruzalem en zijn gruwelijke beelden?'*

Jesaja 10

Nee, Ashur was níet machtiger dan de Heer en de Heer was de Assyriërs níet gunstig gezind, maar Hij gebruikte Tiglath-Pileser slechts als een gesel om zijn zondige volk mee te slaan. De Judeeërs moesten deze straf gelaten ondergaan en niet in opstand komen. Dan zou de Heer uiteindelijk genade tonen en het Assyrische juk breken:

12) *Maar zodra de Heer heeft afgerekend met de Sion en zich op Jeruzalem gewroken heeft, zal hij de koning van Assyrië straffen om zijn hoogmoedige houding en trotse blik.* 13) *Want deze beweerde: 'Op eigen kracht heb ik dit gedaan, in mijn grote wijsheid – want ik ben wijs! Ik heb grenzen verlegd en volken geplunderd, door mijn macht heb ik hen in het stof laten bijten.*

14) *Zoals iemand een vogelnest vindt, zo vond ik de rijkdom van die volken, en zoals iemand verlaten eieren verzamelt, zo nam ik heel de aarde in handen. Er was niemand meer die zijn vleugels bewoog of die zijn snavel opende om te tjilpen.'* 15) *Schept*

een bijl op tegen wie ermee hakt? Verheft een zaag zich boven wie hem hanteert? Alsof de scepter heerst over wie hem vastheeft, alsof de stok optilt wie hem omhooghoudt!

Jesaja 10

Jesaja richt zich in zijn profetie ook tegen de Assyrische koning. Want als de koning van Assyrië slechts een gesel in de handen van de Heer was, diende hij zich ook met gepaste nederigheid te gedragen. Maar in plaats daarvan joeg hij zijn eigen ambities na door hele volken weg te vagen en de grenzen van zijn land te verleggen, om daar in zijn koningsinscripties over op te scheppen. Dit was dwaasheid, zo meende Jesaja, want als de koning van Assyrië slechts een gesel in de handen van de goden was, wat voor reden had hij dan om zijn eigen ambities na te jagen en zelf met de eer te strijken? Omwille van deze hooghartigheid – en dus niet om de vele wreedheden die hij had begaan – zou de Heer de koning van Assyrië straffen.

Profetie over geboorte

Al tijdens het leven van Achaz speculeerde Jesaja over de geboorte van een koningszoon die de Heer wél op de juiste manier zou dienen. De volgende profetie is waarschijnlijk uitgesproken naar aanleiding van de geboorte of de kroning van Hizkia, de zoon en opvolger van Achaz:

1) *Het volk dat in duisternis ronddoelt ziet een schitterend licht. Zij die in het donker wonen worden door een helder licht beschenen.* 2) *U hebt het volk weer groot gemaakt, diepe vreugde gaf u het, blijdschap als de vreugde bij de oogst, zij jubelen als bij het verdelen van de buit.* 3) *Het juk dat op hen drukte, de stok op hun schouders, de zweep van de drijver, u hebt ze verbrijzeld, zoals Midjan destijds.* 4) *Iedere laars die dreunend stampde en elke mantel waar bloed aan kleeft, ze worden verbrand, een ►*



De profeet Jesaja, geschilderd door de Meester van Berreuil, ca. 1525. Collectie Museo del Prado, Madrid.

De annunciatie, met daarboven de profeet Micha. Buitenluik van De Aanbedding van het Lam Gods door de gebroeders Van Eyck in 1432.

prooi van het vuur. 5) Een kind is ons geboren, een zoon is ons gegeven; de heerschappij rust op zijn schoulers. Deze namen zal hij dragen: Wonderbare raadsman, Goddelijke held, Eeuwige vader, Vredevorst. 6) Groot is zijn heerschappij, aan de vrede zal geen einde komen. Davids troon en rijk zijn erop gebouwd, ze staan vast, in recht en gerechtigheid, van nu tot in de eeuwigheid. Daarvoor zal hij zich beijveren, de Heer van de hemelse machten.

Jesaja 9

Gelijktijdig met Jesaja was ook de profeet Micha in Jeruzalem actief. Hij sprak soortgelijke hoopvolle profetieën uit, waarin hij voorspelde dat de toekomstige koning uit het Huis van David niet alleen het Assyrische juk zou afwerpen, maar ook Assyrië zelf zou omverwerpen:

1) Uit jou, Betlehem in Efrata, te klein om tot Juda's geslachten te behoren, uit jou komt iemand voort die voor mij over Israël zal heersen. Zijn oorsprong ligt in lang vervlogen tijden, in de dagen van weleer. 2) Tot de vrouw die zwanger is haar kind heeft gebaard, worden zijn broeders aan hun lot overgelaten. Daarna zullen wie er nog over zijn terugkeren naar de andere Israëlieten.



3) Hij zal aantreden en hen als een herder weiden, bekleed met de macht van de Heer, zijn God, met de majesteit van diens verheven naam. Zij zullen veilig wonen, want hij zal heersen tot aan de einden der aarde 4) en hij brengt vrede. Wanneer Assyrië ons land binnenvalt en zijn voet in onze paleizen zet, zullen wij zeven herders doen opstaan, ja, acht vorsten uit mensen gekozen. 5) Met het zwaard zullen zijn Assyrië kaalslaan, met blinkende wapens Nimrod vernietigen. Hij zal ons bevrijden van Assyrië wanneer het ons land binnenvalt en onze grenzen overschrijdt. Micha 5

Deze 'messiaanse' profetieën van Jesaja en Micha hadden tot gevolg dat de Judeeërs al hun hoop gingen vestigen op de nieuwe koning Hizkia, die zijn vader Achaz in 715 v.Chr. had opgevolgd. Zou hij dan degene zijn die Juda in ere zou herstellen en het juk van Assyrië zou afwerpen? Hizkia wilde graag aan deze verwachtingen voldoen en verklaarde zich in 705 v.Chr. onafhankelijk van Assyrië. Hij liet een stadsmuur rond Jeruzalem bouwen en een tunnel aanleggen om water uit een bron buiten Jeruzalem binnen de stadsmuren te brengen.

Dit alles deed hij ter voorbereiding op de verwachte Assyrische belegering.

De aanval

In 701 v.Chr. trok de Assyrische koning Sanherib op tegen Juda om het land te onderwerpen en Hizkia te straffen. Sanherib nam alle grote steden in en stuurde een leger naar Jeruzalem om de inwoners om uitlevering van hun koning te vragen. Even leek het heel spannend te worden en dreigde een zware belegering, maar Sanherib nam uiteindelijk genoegen met de betaling van een tribuut en keerde huiswaarts. Hizkia had de confrontatie met Sanherib overleefd, al had hij de beloftes van Jesaja en Micha niet waar kunnen maken. Hij was immers weer een vazal van Assyrië geworden en het hele land lag in puin. Met deze teleurstelling verdwenen ook al snel de 'messiaanse' verwachtingen die aan Hizkia waren gesteld, al is hij wel een van de weinige Judeese koningen die in de Bijbel positief worden beoordeeld.

Ondanks het fiasco van Hizkia's opstand bleven de Judeeërs de psalmen over 'de gezalfde van de Heer' en de profetieën van Jesaja en Micha over een toekomstige koning die Israël in ere zou herstellen koesteren. Ook toen de Babylonische koning Nebukadnessar in 586 v.Chr. een einde maakte aan het koninkrijk Juda en de bevolking in ballingschap afvoerde, bleef men hopen op een bijzondere koning uit het Huis van David die voor redding zou zorgen. Deze hoop leefde op in tijden van nood, zoals de Maccabese Opstand en de Romeinse overheersing, en heeft er onder meer voor gezorgd dat Jezus van Nazareth door zijn volgelingen werd beschouwd als de messias die in de heilige geschriften werd voorspeld. Zo droegen gebeurtenissen in het Juda van de late achtste eeuw v.Chr. indirect bij aan het ontstaan van het christendom. ■

Literatuur en bronnen

Joseph Blenkinsopp, *The Anchor Bible – Isaiah 1-39* (Doubleday: New York, 2000).

Peter Machinist, 'Assyria and its Image in First Isaiah', in: *Journal of the American Oriental Society* 103 (4) (1983, p. 719-737).

Steven W. Holloway, S.W., *Aššur is King! Aššur is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire* (Brill: Leiden, 2002).

■ Assurbanipal's Kroningshymne: Tekst 11 in Ivan Starr, *State Archives of Assyria Volume III: Court Poetry and Literary Miscellanea* (Helsinki University Press, 1990).

■ Nimrud Tablet: Tekst 47 in Hayim Tadmor & Shigeo Yamada, *The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III (744–727 BC) and Shalmaneser V (726–722 BC), Kings of Assyria* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2011).

■ Psalmen, Jesaja, Micha: Nieuwe Bijbelvertaling (Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, 2004).

Levend geschiedenisonderwijs op een begraafplaats

De didactische waarde van funerair erfgoed

Het bezoeken van historische plaatsen en erfgoedobjecten in eigen dorp, stad of regio biedt leerlingen zintuiglijke ervaringen waardoor het verleden voor hen tastbaar en beter voorstelbaar wordt.

Historische begrippen helpen om kennis over het verleden overzichtelijk weer te geven en te interpreteren. Het bevorderen van begripsvorming is dan ook belangrijk in het geschiedenisonderwijs. Maar voor veel leerlingen zijn begrippen vaak nog te abstract om zich een realistisch beeld te kunnen vormen van omstandigheden en gebeurtenissen in het verleden. Een voorbeeld daarvan is het begrip klassenmaatschappij en daaraan gelieerde concepten zoals sociale status, sociale gelaagdheid, standenmaatschappij en sociale ongelijkheid, ook in het heden relevante begrippen.

Leraren geschiedenis kunnen het (leren) begrijpen van het verleden ondersteunen door begrippen te verbinden met concrete verschijnselen en, andersom, concrete verschijnselen te relateren aan overkoepelende begrippen. Erfgoed uit de eigen omgeving van leerlingen kan daarbij een motiverende rol spelen. Zo kan een historische begraafplaats een abstract begrip als klassenmaatschappij 'tot leven te brengen' bij leerlingen. De Roermondse begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand (1785) dient daarbij tegelijkertijd als onderzoeksobject en kennisbron én didactische bron voor onderwijsactiviteiten. De klassenmaatschappij van de tweede helft van de negentiende en de vroege twintigste eeuw is op deze erfgoedlocatie nog altijd duidelijk herkenbaar.

Begraven volgens klasse

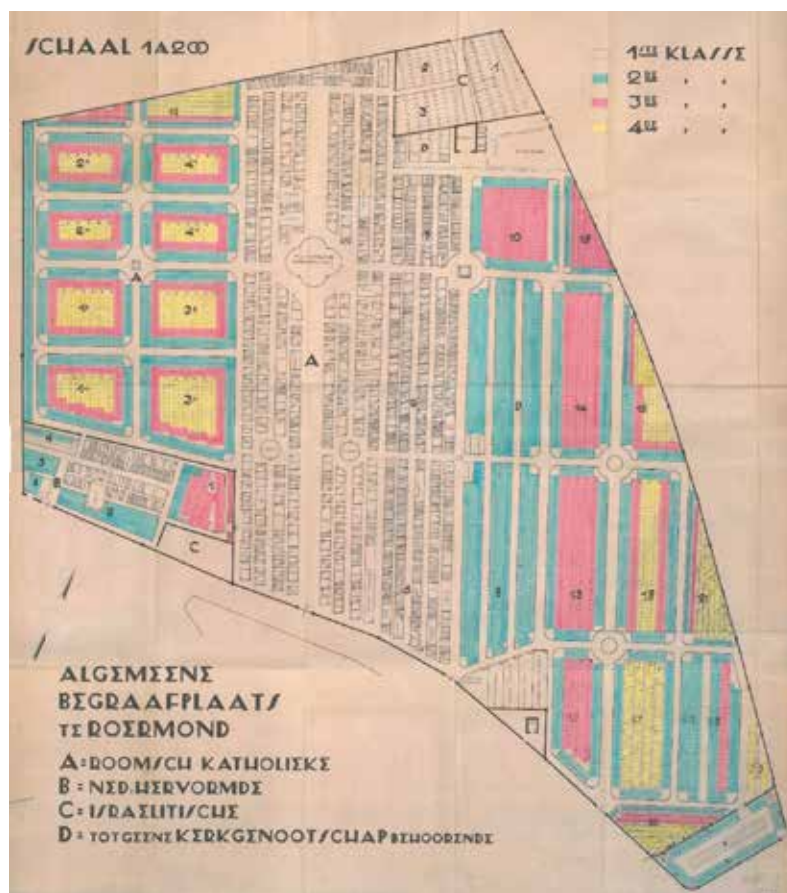
Erfgoedobjecten maken leerlingen nieuwsgierig en kunnen als ankerpunten dienen voor het onthouden van informatie. Ze helpen hen om tijdsbesef te ontwikkelen, de vaardigheid om verleden, heden en toekomst te onderscheiden en zo te begrijpen dat hedendaagse verschijnselen historisch bepaald en tijdgebonden zijn. Maar ook het besef dat de werkelijkheid veranderlijk is, het zogeheten historiciteitsbesef. Dit zijn twee belangrijke dimensies van het in het Nederlandse geschiedenisonderwijs centrale begrip historisch besef. Ook historische begraafplaatsen behoren tot ons erfgoed, meer specifiek ons funeraire erfgoed, met het Parijse Cimetière du Père-Lachaise ongetwijfeld als bekendste voorbeeld. Op vrijwel alle in

de negentiende eeuw aangelegde begraafplaatsen werd begraven volgens een strak klassensysteem. De Britse historica Lynn Macgill stelt dan ook dat deze begraafplaatsen te beschouwen zijn als een spiegel van de (levende) stad. Daarom zijn deze begraafplaatsen niet alleen een bron voor wetenschappelijk onderzoek, maar ook van grote didactische waarde voor docenten geschiedenis om leerlingen de sociale gelaagdheid van de vroegere samenleving te leren begrijpen.

Om het abstracte concreet te maken is veldwerk de meest geschikte werkwijze: het verzamelen van gegevens 'op locatie', tijdens een excursie buiten school dus, niet per se in de directe eigen omgeving. Het bezoek aan en veldwerk op een erfgoedlocatie, in dit geval een begraafplaats, leert leerlingen vooral te contextualiseren (gebeurtenissen ►

Maurice Heemels is historicus en lerarenopleider geschiedenis aan de Fontys lerarenopleiding in Sittard.

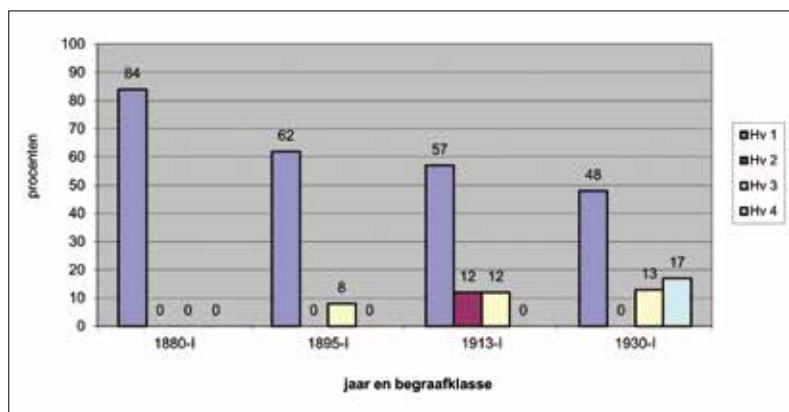
Kaart van begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand met klassenindeling uit circa 1942.



plaatsen in een bepaalde historische ontwikkeling) en vergelijkingen te maken tussen heden en verleden. Erfgoedobjecten kunnen zo fungeren als 'beeldvormers'.

Sociale verhoudingen

Vanaf ongeveer 1990 besteden Duitse en Britse onderzoekers aandacht aan de sociaalhistorische aspecten van begraven. Hoewel meermaals werd beweerd dat vooral negentiende-eeuwse begraafplaatsen de bestaande sociale verhoudingen in steden lieten zien, kwam het niet tot een diepgaand onderzoek naar de op deze begraafplaatsen gehanteerde classificaties. Onder de noemer *Een microkosmos van de Roermondse maatschappij?* heb ik onderzoek gedaan naar de reproductie van maatschappelijke rangen en standen op de Roermondse begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand. Mijn voornaamste bron was de vrijwel complete begraafregistratie uit de periode 1870-1940, met daarin een nauwkeurige weergave van de Roermondse begraafplaatsen die gedurende deze periode in drie, later vier begraafklassen werden begraven.



Figuur 1. De overledenen in begraafklasse I, ingedeeld naar beroepsklasse in 1880, 1895, 1913 en 1930.

Figuur 1 laat zien dat de hoogste (duurste) begraafklasse I in 1880 alleen was weggelegd voor Roermondse met beroepen die een hoog sociaal aanzien genoten: onder anderen fabrikanten, artsen, hogere ambtenaren, legerofficieren, geestelijken en – hoewel zonder beroep – renteniers. Naarmate de jaren verstreken, voegden zich in de eerste begraafklasse in toenemende mate ook stadgenoten die een beroep met een lagere sociale status hadden beoefend: niet alleen kleine ambachtslui als wevers, timmerlui en slaggers, maar zelfs enkele fabrieksarbeiders. Ook in de andere begraafklassen klommen deze Roermondse – met een opvallende rol voor winkeliers – gedurende de periode 1870-1940 geleidelijk langs de begraaf ladder omhoog.

De belangrijkste conclusie is dat deze begraafplaats anno 1880 inderdaad kan worden gezien als een microkosmos van de Roermondse maatschappij. In begraafklasse I lag een kleine groep autochtone Roermondse uit de hoogste beroepsklasse – waaronder de stedelijke elite – begraven;

in begraafklasse II vooral Roermondse uit de hoogste beroepsklasse en de middengroep. Begraafklasse III was in 1880 de meest voor de hand liggende laatste rustplaats voor met name hoger en medium geschoolde handarbeiders, te rekenen tot de middengroep, terwijl in de derde klasse 'onvermogen' – een subklasse van begraafklasse III, vanaf 1911 begraafklasse IV – ruim zestig procent van de overledenen afkomstig was uit de klasse van laag- en ongeschoolde handarbeiders: (fabrieks)arbeiders, werklieden, dagloners, voermannen, kramers en ambachtelijke beroepen als wevers en ververs.

Chique straten

De Roermondse werden aldus begraven volgens de rangen en standen die in de visie van onder anderen architect Pierre Cuypers en hoogleraar en dichter Joseph Alberdingk Thijm de toenmalige maatschappij ordenden. In de hogere begraafklassen (I en II) werden ook de 'hogere' beroepsklassen, dus mensen met een beroep dat in hoger aanzien stond, begraven. De vier begraafklassen weerspiegelen in verregaande mate de maatschappelijke klassen onder de Roermondse bevolking in de onderzochte periode. De in begraafklasse I rustende Roermondse hadden tijdens hun leven ook bij elkaar gewoond, in straten die als chic bekendstonden, terwijl daarentegen de overledenen in de begraafklassen III 'onvermogen' en IV uit de drukbevolkte 'achterbuurten' afkomstig waren.

Begraafplaatsen als deze fungeren als illustratie van die klassenmaatschappij, als relict van een niet meer bestaande werkelijkheid die duidelijk, zelfs zichtbaar kunnen maken hoe de samenleving in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw was verdeeld in maatschappelijke klassen die het leven en de leefomstandigheden van mensen sterk beïnvloedden.

De kennis over de Roermondse begraafplaats als funeraire erfgoedlocatie heeft in de afgelopen jaren praktisch onderwijsmateriaal opgeleverd voor veldwerk met leerlingen en mogelijkheden voor vakoverstijgende samenwerking tussen de schoolvakken geschiedenis en bijvoorbeeld levensbeschouwing. Als eerste ontstond tussen 1999 en 2003 een volledig uitgewerkt excursieboekje waarmee leerlingen zo goed als zelfstandig de begraafplaats kunnen ontdekken. Dit veldwerk heb ik als leraar geschiedenis samen met een collega-docent levensbeschouwing ontwikkeld. Mijn stagiaires waren in 2003 nauw betrokken bij de uitvoering van het veldwerk. Een van hen wist met een spin-off van het veldwerk in 2008 de eerste prijs in de wedstrijd 'Anno les van het jaar' te winnen. En daar bleef het niet bij; ook op een andere school ontwikkelde een oud-studente haar eigen variant van het veldwerk. Alle drie de veldwerkvarianten worden voorafgegaan door inleidende lessen

over het ontstaan van een klassenmaatschappij. Abstracte begrippen als standen, standensamenleving, sociale klassen, sociale gelaagdheid – met het vullen van een beroepenpiramide – en rangen en standen komen aan bod. Leerlingen proberen zich een voorstelling te maken van de sociale verschillen die in de tweede helft van de negentiende en vroege twintigste eeuw ontstonden in zich snel industrialiserende landen. Voorzien van deze theoretische kennis en met een idee hoe de toenmalige maatschappij ‘eruit moet hebben gezien’ bezoeken ze vervolgens de begraafplaats, waar ze veldonderzoek doen. In aanraking met dit erfgoedobject zullen ze in meer of mindere mate de ‘historische sensatie’ voelen die aansluit bij hun ‘verlangen naar tastbaar verleden’.

Onderzoek in archief

Aangestuurd door kijkopdrachten nemen de leerlingen de concrete werkelijkheid waar in de vorm van grafmonumenten en graven in de verschillende negentiende-eeuwse begraafklassen. De leerlingen stellen al rondlopend, aandachtig kijkend en met hun eigen groepje overlegend en samenwerkend per begraafklasse vast hoeveel ruimte er per graf beschikbaar is, hoe groot de grafmonumenten zijn, of het gaat om graven voor meer personen (familiegraven) of niet, van welk soort materiaal ze gemaakt zijn, of ze veel tekst of kunstzinnige afbeeldingen bevatten en zo ja, of die verwijzen naar beroepen of maatschappelijke



Het eerste klassegedeelte van begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand, 2020. Foto: Maurice Heemels.

functies, of de graven aan een pad liggen waarlangs ze goed bereik- en zichtbaar zijn en of er sprake is van een zandgraf of grafkelder. Het veldwerk uit 2008 vroeg de leerlingen zelfs om namen van begraven personen te noteren, waarna ze via een bezoek aan het gemeentearchief de beroepen van de overledenen konden achterhalen. Via concrete waarneming vormen leerlingen zich zo een beeld van abstracte begrippen als klassenmaatschappij. En zo fungeert een erfgoedobject dus als ‘beeldvormer’. De Roermondse leerlingen hebben hun conclusies, feitelijk het ontstane beeld, in een slotopdracht verwoord of, meer letterlijk, in een presentatie of tentoonstelling vormgegeven. Dat omgevingsonderwijs tot ervaringskennis leidt, kennis die beklijft, lijkt een gerechtvaardigde bewering. Tijdens de evaluatie van het prijswinende veldwerk in 2008 gaven leerlingen bovendien aan dat het veldwerk op de begraafplaats ‘spannend en interessant’ was en hun motivatie voor geschiedenis bevorderde.

Veldwerk op een geclassificeerde begraafplaats is didactisch verantwoord werken van concreet naar abstract. Toch is het een tot dusverre weinig toegepaste werkvorm. De didactische waarde van negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse begraafplaatsen wordt vooralsnog nauwelijks onderkend; als potentiële bron voor aanschouwelijk of levend (geschiedenis)onderwijs worden ze helaas onderschat. Hopelijk leidt het hier beknopt beschreven onderzoek naar de begraafcultuur in Roermond, in het bijzonder de verbanden tussen begraafklassen en beroepen op de begraafplaats Nabij Kapel in 't Zand, tot bredere erkenning. Nóg mooier zou het zijn als ook andere, soortgelijke begraafplaatsen hun nut voor leerlingen mogen gaan bewijzen. ■

Verder lezen

- Over omgevingsonderwijs zijn weinig bruikbare studies verschenen, maar zeer nuttig en inspirerend is *Omgevingsonderwijs. Van project naar praktijk* van Van Riessen en Van Manen (2011), een standaardwerk over het vormgeven van omgevingsonderwijs, waaronder veldwerk, in het primair en voortgezet onderwijs.
- Over erfgoed is de afgelopen jaren een aantal interessante werken verschenen, waarvan *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef* van Grever en Van Boxtel (2014) en *Educatie in erfgoed* van Vroemen (2018) het meest bruikbaar zijn voor leraren in basis- en voortgezet onderwijs én voor lerarenopleiders. *Verlangen naar tastbaar verleden* geeft heel duidelijk aan hoe erfgoed, de aanraking met tastbaar verleden, historisch besef bij leerlingen bevordert. Het boek van Vroemen bevat een praktische uitwerking, met veel tips.
- Specifiek over funerair erfgoed en onderwijs schrijven Ingels e.a. (2017); *Memento Mori* is tot dusverre het enige werk dat via meerdere voorbeelden en ‘didactische wenken’ de educatieve waarde van begraafplaatsen duidelijk maakt.

Een uitgebreidere versie van dit artikel, inclusief noten, is opvraagbaar bij de auteur via m.heemels@fontys.nl.

‘Als docent geef je je leerlingen elke

Beginnend docent Jet Jong deelt haar ervaringen

Hoe ervaren jonge docenten hun eerste jaren voor de klas? In dit interview spreekt lerarenopleider Rien Claassen met docent Jet Jong. Recent behaalde Jet haar diploma ‘leraar geschiedenis’ aan de Hogeschool Utrecht. Nu is ze werkzaam als docent geschiedenis en mentor op het Clusius College Alkmaar. Jet Jong denkt dat docenten keuzes moeten maken. ‘We kunnen niet alles doen.’

Uit de startblokken

Jaarlijks beginnen veel net afgestudeerde eerste- en tweedegraads studenten aan een carrière als geschiedenisleraar. Hoe bevalt het lesgeven hun in die eerste jaren? Wat zijn hun ambities? Heeft de opleiding hen goed voorbereid op de lespraktijk? Hoe geven zij modern geschiedenisonderwijs vorm?

In deze vijfdelige reeks gaan verschillende lerarenopleiders in gesprek met hun voormalige studenten.

Rien Claassen is
lerarenopleider aan de
Hogeschool Utrecht.

Jet, je bent recent afgestudeerd als leraar geschiedenis. Wat beviel jou aan de opleiding en wat minder?

‘Wat ik sterk vind, is de warmte die de Hogeschool Utrecht uitstraalt. Dit had ik vooraf niet verwacht van zo’n grote organisatie. Het gevoel dat je er bent om te leren en dat je fouten mag maken is in Utrecht normaal. Ook is er ruimte voor vragen. Soms bleven vakdocenten ruim een half uur na het college hangen om al mijn vragen te beantwoorden. Het is fijn om gehoord en gezien te worden. Die ervaring heeft me gevormd als docent: ik wil leerlingen ook het gevoel meegeven dat ze gezien, gekend en gehoord worden. Daarnaast heb ik genoten van de vakkennis van sommige docenten en de wijze waarop ze dit uitdragen. Dit motiveerde mij om mee te werken aan het project ‘Cultureel erfgoed en educatie in de Jericho Oase’ waar wij enorm enthousiast werden door de passie van de begeleidende docent. Hij liet ons de mogelijkheden zien om mooi onderwijsmateriaal te maken voor leerlingen met een totaal andere achtergrond en cultuur. Een prachtig project en een bijzondere ervaring rijker!’

De opleiding had ook mindere punten. Als beginnend docent vind ik het lastig om met ouders en leerlingen met een problematische thuissituatie om te gaan. Tijdens de opleiding had ik hier graag meer over geleerd. In een dergelijke situatie sta ik als beginnend docent voor ingewikkelde vragen. Hoe ga ik zo’n gesprek aan? Waar moet ik op letten? Welke gesprekstechnieken moet ik hierbij hanteren? Bij wie leg ik mijn loyaliteit? Moet ik mijn loyaliteit wel ergens leggen? Dit zijn regelma-



tig terugkerende zaken nu ik mentor ben. Ik zou het goed vinden als dit een vast onderdeel wordt van de lerarenopleiding.’

Kun je me meer vertellen over het Jericho-project? Hoe heeft dit jou gevormd als docent?

‘Studenten van de Hogeschool Utrecht werkten samen met studenten van de Hogeschool voor de Kunsten, NIMETO en het Grafisch Lyceum Utrecht. Het doel van het project was om leerlingen in het Palestijnse Jericho bewuster te maken van hun eigen leefomgeving. We hebben dit gedaan aan de hand van een project waarbij

dag meer kennis en zelfvertrouwen'

leerlingen educatieve modules op het gebied van aardrijkskunde, archeologie, geschiedenis en cultureel erfgoed moesten doorlopen. Deze modules waren gekoppeld aan Jericho en omgeving. Wij hebben die modules ontwikkeld in het Engels en laten vertalen in het Arabisch. Ik werkte aan de aardrijkskundemodule en dat gaf mij als geschiedenisstudente een heel nieuwe kijk op mijn vak. Ik bedacht opdrachten en werkvormen en maakte zelfs illustraties bij aardlagen. Uiteindelijk hebben we onze ideeën voorgelegd aan de leerlingen in Jericho, die goede ideeën en feedback gaven. Feitelijk waren we bezig om Palestijnse kinderen zich bewust te laten worden van hun eigen omgeving en daarmee ook van hun identiteit. Voor mij is dit een belangrijk aspect van burgerschap.'

Je hebt tijdens je opleiding stage gelopen. Hoe beviel dat?

'Goed, ik heb bijzondere stages gehad. Tijdens mijn eerste stage werd ik enthousiast ontvangen en mijn collega's hebben mij creativiteit in het ontwikkelen van lessen bijgebracht. Voor een beginnend docent is het lastig om overzicht te krijgen op alle historische bronnen en werkvormen die je kunt inzetten. Een goede stagebegeleider denkt mee met een stagiaire. Mijn tweede stage is mijn huidige werkplek geworden. Hier werd ik met liefde voor de leeuwen gegooid. Plotseling moest ik een collega vervangen. Dat vond ik spannend, maar door de begeleiding is het goed gegaan. Als stagiaire probeer je de docent te worden die je zou willen zijn. Dan is het belangrijk om een stagebegeleider te hebben die vanuit jouw kwaliteiten met je meedenkt. Die begeleiders heb ik gehad en daar prijs ik mij gelukkig mee.'

Waar loop jij als beginnend docent tegenaan?

'In het begin vond ik de administratie rondom het docentschap heftig. Er komt zoveel op je af, je moet veel noteren en bijhouden. Tijdens een stage hoef je deze taken vaak niet te doen. Na mijn afstuderen ben ik snel mentor geworden van een klas. Deze verantwoordelijkheid vind ik fijn, maar mijn valkuil is dat ik altijd voor de leerlingen klaar wil staan. Ook in pauzes en na schooltijd. Hetzelfde overkomt me in de contacten met ouders. Ik vind het belangrijk om er voor iedereen te staan, maar het is lastig om je grenzen dan goed te bewaken. Het is een vreemd dilemma, want juist die contacten geven mij ook energie: het lesgeven, de gesprekken, de interactie. Als docent geef je je leerlingen elke dag meer kennis en zelfvertrouwen, waarmee ze zich in de maatschappij straks

beter staande kunnen houden. Dat vind ik mooi en belangrijk werk. Vaak zijn docenten al met burgerschap bezig zonder dat we dit in specifieke leerdoelen vervatten.'

Hoe kijk jij aan tegen nieuwe ontwikkelingen in het onderwijs?

'Ik zie mooie ideeën in de voorstellen van Curriculum.nu. Het is goed dat onderwijs voortdurend verandert, want de wereld om ons heen verandert ook. Wat mij aanspreekt is de intentie om geschiedenis vanuit een bredere context te bekijken, dat leerlingen vanuit verschillende perspectieven naar een historische ontwikkeling leren kijken. Door leerlingen hierin te trainen, draag je als docent bij aan het bestrijden van vooroordelen en hokjesdenken, geen overbodige luxe in deze tijden. Wel vraag ik me af hoe al deze nieuwe voorstellen en ideeën in de planning passen, we hebben al zo weinig lestijd. Ik denk dat we als docenten keuzes moeten maken. We kunnen niet alles doen. Een ontwikkeling waar ik me zorgen over maak, is het afbouwen van passend onderwijs. Maar daar hebben sommige leerlingen juist zoveel baat bij! Ik zie om me heen dat leerlingen die extra hulp en aandacht nodig hebben het niet redden wanneer zij geen passend onderwijs krijgen. Daar zou de politiek zich wel wat meer zorgen over mogen maken.'

Gouden tip voor beginnende docenten

'Neem feedback van harte aan, maar blijf altijd bij jezelf. Als je passie voelt voor het lesgeven, het vak en de leerlingen, zit het docentschap al in je. Je kunt het dus. Blijf bij jezelf maar groei door feedback en zelfreflectie.'

Wat vind jij de grootste uitdaging voor het onderwijs?

'Leerlingen de wereld laten begrijpen aan de hand van verhalen en kennis uit het verleden, daar moeten wij geschiedenisdocenten scherp op blijven. Ik ben bang dat dit langzamerhand verminderd door verschillende methodes die het vak geschiedenis niet herkenbaar terug laten komen. Hierdoor gaat naar mijn mening de kern van het vak verloren. De uitdaging ligt niet alleen bij de schrijvers van methodes Mens en Maatschappij, maar ook bij docenten die hierin lesgeven. Bewaak de kwaliteit van het vak geschiedenis en accepteer geen aantasting van de kernwaarden van ons vak.' ■

De slechte keuzes van de laatste

Het einde van het Romanov-regime in *The Last Czars*

Begin twintigste eeuw ontquam Rusland niet aan de sociale onrusten die in heel Europa plaatsvonden. Dat was het begin van het einde van het Rusland zoals de wereld dat toen kende. In *The Last Czars* zien we de laatste jaren van het tsarenrijk onder de Romanovs. Dit docudrama geeft een interessant inkijkje in hoe een van de voornaamste families van Europa omging met de toenemende onrust in Rusland en de rest van Europa tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw.

Rima Minasian voltooide in 2018 de lerarenopleiding geschiedenis aan hogeschool Windesheim. Tijdens haar studie studeerde ze een half jaar journalistiek in Moskou.

Het is 1925, ergens in een Duits ziekenhuis, ver van de Russische grens. Zou er toch een overlevende zijn van de Romanov-familie? Er is een jongedame die beweert dat zij Anastasia is, de jongste dochter van de Romanovs. Haar oude tutor is de aangewezen persoon om haar te identificeren. Na dit korte fragment aan het begin van de eerste aflevering keren we ineens terug naar 1894, Sint-Petersburg. De begrafenis van tsaar Alexander III. In deze scène wordt al direct duidelijk hoe de verhoudingen liggen. De jaloeerse houding van de broer van de overleden tsaar, de angst en onzekerheid van de jonge en onwetende opvolger en de liefde tussen hem en zijn nieuwe vrouw. Abrupt wordt de scène onderbroken door de historici die op serieuze toon meer context geven aan de situatie.



‘Tsaar Nicolaas II werkte zich ieder jaar steeds verder in de problemen’

Onwennig, was mijn eerste reactie. De serie is nog geen tien minuten oud en als kijker ben je al twee keer gewisseld van verhaallijn, om vervolgens tekst en uitleg te krijgen door historici. We volgen eigenlijk niet een, maar twee verhaallijnen in deze serie: het historische, geloofwaardige verhaal over het leven van de laatste tsaar Nicolaas II, maar ook de verhaallijn na de Russische Revoluties waarbij we over de schouder van de tutor meekijken bij het identificeren van Anastasia. Het duurde even, maar uiteindelijk werd ik in alle verhaallijnen opgezogen.

Slechte keuzes

Tsaar Nicolaas II was erg bedreven in het maken van slechte keuzes. Hij werkte zich ieder jaar steeds verder in de problemen. Zijn persoonlijke problemen slokten zijn aandacht op, waarbij de toenemende onrust in zijn land en daarbuiten – met een wereldoorlog op komst – niet hoog op zijn agenda stonden. Zijn jongste kind Aleksej,

zijn enige zoon en daarmee de troonopvolger, leed aan hemofilie. De tsaar en tsarina besloten dit geheim te houden voor het volk; slechts een select groepje in de directe omgeving van de familie was op de hoogte. De ziekte van de troonopvolger werd het grote geheim van de familie en de keuzes die daarop volgden creëerden alleen maar afstand tussen het volk en het Russische hof. De eerste fout hierbij was om hun zoon uit de openbaarheid te houden. Ondertussen werd er tevergeefs gezocht naar een geneesmiddel.

Tot het moment dat Raspoetin deze kleine cirkel van vertrouwen aan het hof binnendrong. Door zijn enorme kalmté geloofde de tsarina dat hij gestuurd was door God, om Aleksej te beschermen. De toenemende invloed van de monnik zorgde echter alleen maar voor meer chaos en wanorde.¹ De Romanovs trokken zich terug in hun eigen luxe wereld en de kloof tussen de familie en het volk werd nog groter, waardoor de afbrokkeling van het regime van de tsaar in een stroomversnelling terecht kwam. De tsaar besloot om het hongerige volk te onderdrukken en toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak het land mee te slepen in een groot Europees conflict dat alleen maar nadelig kon uitpakken. En alhoewel Raspoetin in de vijfde aflevering van het toneel verdwijnt, bleef

Scène uit de serie *The Last Czars* met Raspoetin en de tsarina.

1 Het nummer *Rasputin* van Boney M (1978) en een heropleving in 2021 scoort hoog in de hitlijsten. Grote kans dat leerlingen het nummer kunnen meezingen! Wellicht een aansprekende introductie op de Russische Revolutie om het nummer samen te vertalen en fragmenten uit de serie te laten zien. Wie was Raspoetin en welke rol heeft hij gespeeld in een van de belangrijkste episodes van de geschiedenis van Rusland?

tsaar

tsaar Nicolaas zowel in de oorlog als in Rusland zelf catastrofale fouten maken, waardoor hij het volk onbewust naar een revolutie dreef.

Nog meer slechte keuzes

Nicolaas II is niet de enige die verkeerde keuzes maakte. Ook de documentairemakers hebben een paar keer de plank misgeslagen. Ondanks de zeer authentiek ogende decors en de culturele nuances die de acteurs goed oppakten, werd ik constant afgeleid door één aspect: het Britse taalgebruik. Dat deed geen recht aan de geloofwaardigheid van de serie en de acteurs. De keus om niet volledig Russisch te spreken is te begrijpen, maar het doet wel af aan de sfeer die een bepaalde taal en accent met zich mee brengt. Pas aan het einde van de serie komt er een bolsjewiek genaamd Joerovski naar voren die wél met een Russisch accent spreekt. Het was dan ook deze laatste van de zes afleveringen die voor mij echt de kers op de taart was. Na het drama rondom het establishment van de tsaar, de geboorte van de zieke opvolger en de komst van Raspoetin, bleef de serie naar mijn idee te lang hangen bij de relatie tussen Raspoetin en de tsarina. Pas in de laatste aflevering werd het weer spannend. In verhouding met de rest van de serie, die een mooie balans tussen dramatiek en historische feiten heeft, was het middenstuk – over de invloed van Raspoetin – te veel historisch giswerk. We weten immers niet wat zich daar heeft afgespeeld.²

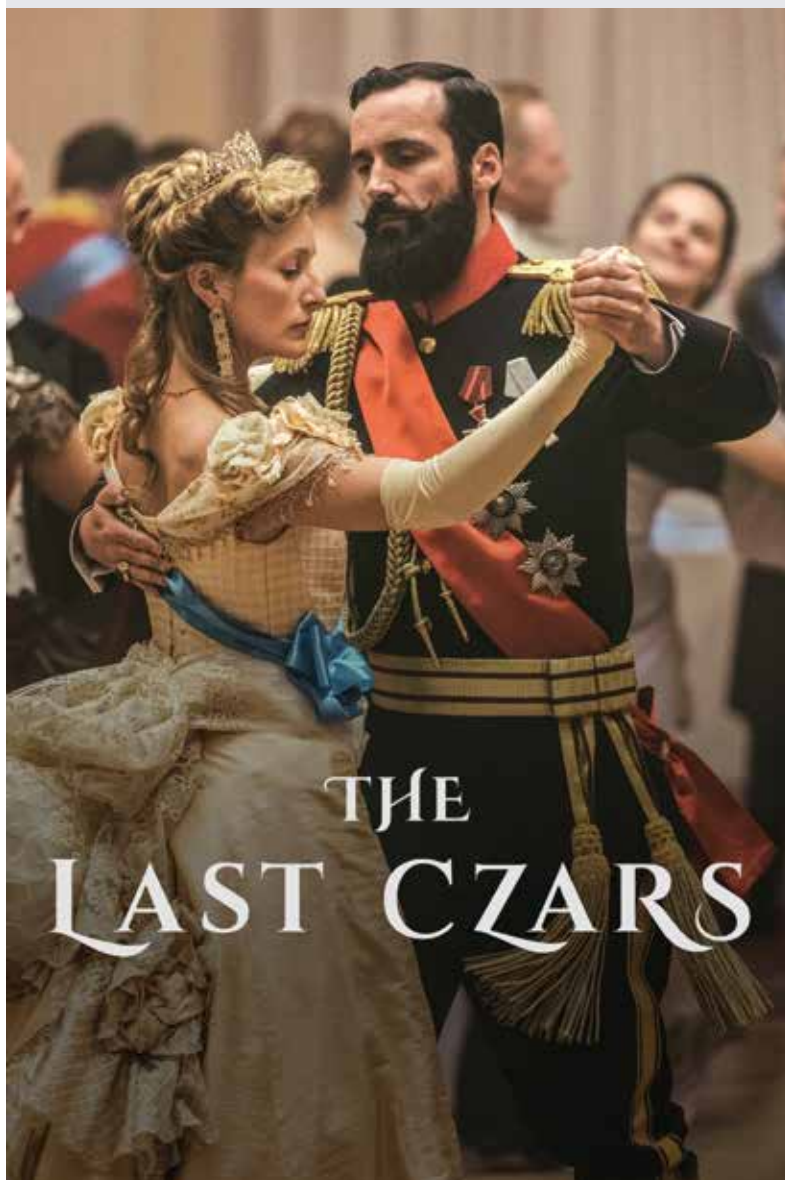
Bruikbare fragmenten

■ Aflevering 1 - De eerste toespraak van de tsaar - 17.57 tot 19.46:

De eerste toespraak van de tsaar laat zien hoe hij zijn regime gaat voortzetten. Onder invloed van zijn oom is de toespraak hard en autocratisch. In de klas te gebruiken als introductie van het begrip 'autocratie'. Wat denken de leerlingen dat ermee bedoeld wordt? In hoeverre kan er een vergelijking worden gemaakt met het Rusland van nu?

■ Aflevering 5 - Revolutie - 4.25 tot 13.48:

Er zijn natuurlijk veel verhalen over koningen en keizers die worden afgezet door het volk. Voor mij als leerling was dat altijd een heel vreemd concept. Waarom vluchten ze dan niet? In de beelden wordt prachtig de onwetendheid van de tsarina weergegeven. Hierbij zie je niet alleen heel goed de afstand tussen de Romanovs en het volk, maar zelfs de afstand tot hun eigen leger.



The Last Czars (2019)

Duur: zes afleveringen van circa 45 minuten

Regie: Adrian McDowall en Gareth Tunley

Acteurs: Robert Jack, Susanna Herbert, Ben Cartwright

Te zien op: Netflix (16+)

Gedurende de serie word je overwegend meegetrokken in het verhaal van de Romanov-familie, zodat je het gevoel krijgt onderdeel van het verhaal te worden en bijna vergeet dat de tsaar het volk zwaar onderdrukte, er vele hongersnoden waren en dat het land in een staat van anarchie verkeerde. Je ziet namelijk het persoonlijke leven van mensen aan het Russische hof, geen koelbloedige onderdrukkers. En dat is wat deze serie zo goed maakt. Je ziet de mens, je begrijpt hun verhaal en je ziet hun emoties en zwaktes. Ook al leidden de vele verkeerde keuzes van Nicolaas II tot de Russische Revolutie van 1917 en het einde van de tsaren. ■

■ Net als bij de bejubelde serie *The Crown* gaat het over een persoonlijke geschiedenis die overwegend achter gesloten deuren heeft plaatsgevonden. Dit bronnenprobleem zorgt dat de makers te veel naar eigen inzicht – of vanuit dramatisch oogpunt – het verhaal moeten invullen.

Misvattingen over historisch redeneren

Een reactie op Matthijs Wieldraaijer

In *Kleio* 6 (2021) ging Matthijs Wieldraaijer in op de vraag in hoeverre historisch denken en redeneren goede doelen voor het geschiedenisonderwijs zijn. Hij bespreekt deze termen op kritische wijze en betoogt dat 'ook historische kennis en burgerschap als volwaardige doelen voor het geschiedenisonderwijs kunnen worden gezien'. Carla van Boxtel en Jannet van Drie reageren.

Carla van Boxtel en Jannet van Drie zijn onderzoeker en lerarenop-leider aan de Universiteit van Amsterdam.

Wij waarderen het dat Wieldraaijer aandacht vraagt voor de vraag welke leerstof de moeite waard is om te onderwijzen en voor ethisch redeneren in de geschiedenisles. Echter, de aanloop die genomen wordt om deze zaken onder de aandacht te brengen is doorspekt met onjuiste uitspraken en aannames. We bespreken hier de vijf belangrijkste misvattingen die betrekking hebben op historisch redeneren.

Misvatting 1: **Als je historisch redeneren belangrijk vindt, vind je historische kennis onbelangrijk**

Omdat we historisch denken en redeneren een belangrijk onderwijsdoel vinden, vinden we volgens Wieldraaijer historische kennis (en burgerschapsvorming) onbelangrijk of ondergeschikt. Dat is een drogreden en bovendien niet geïnformeerd door wat wij in meerdere publicaties zeggen over doelen van geschiedenisonderwijs en het belang van historische kennis.¹

Historische kennis vinden we juist een belangrijk doel, zowel los van als gerelateerd aan het doel van historisch denken en redeneren. Historische kennis, als opzichzelfstaand doel, is nodig om de hedendaagse samenleving, kwesties die in samenlevingen kunnen spelen (zoals ongelijkheid) en verhalen die verteld worden over het verleden beter te begrijpen. Om tot begrepen kennis te komen is wel diepere verwerking van de leerstof nodig is. Die bereik je door het leggen van relaties (bijvoorbeeld gevolgen benoemen) en het maken van vergelijkingen (bijvoorbeeld tussen verschillende periodes of perspectieven).

We vinden het ook belangrijk om onderscheid te maken tussen verschillende *soorten* historische kennis.² Wieldraaijer doelt als hij het over historische kennis heeft, alleen op kennis van historische personen, gebeurtenissen, ontwikkelingen en verschijnselen. Maar er is ook kennis van de genoemde structuurbegrippen die

kenmerkend zijn voor historisch onderzoek, zoals verandering, historisch bewijs en causaliteit. Daarnaast is er kennis van de aard en constructie van historische kennis, bijvoorbeeld van het interpretatieve karakter van geschiedverhalen. Tot slot is er kennis van hoe mensen met het verleden omgaan. Ook deze soorten kennis vinden we relevant voor leerlingen.

In een eerder *Kleio*-artikel hebben we al aangegeven dat het belangrijk is dat leraren reflecteren op de vraag met welk doel ze historisch redeneren willen onderwijzen, waarom ze het belangrijk vinden en hoe dat zich verhoudt tot doelen gericht op kennis of burgerschap.³ Docenten verschillen natuurlijk in de nadruk die ze (willen) leggen op kennis of vaardigheden. In het huidige debat over de invulling en vernieuwing van het geschiedenisonderwijs zien we niet zozeer het probleem dat kennisdoelen niet belangrijk worden gevonden, maar wel de vraag hoe je doelen gericht op historische kennis en historische vaardigheden goed kunt combineren en allebei voldoende aandacht kunt geven. Vaak wordt gezegd dat je eerst historische kennis moet aanbrenge en dan pas aandacht kunt schenken aan vaardigheden.

‘Onderzoek laat duidelijk zien dat het gericht werken aan historische vaardigheden niet ten koste gaat van historische kennis’

Maar, zoals we hierboven al aangaven, draagt het bevorderen van historisch redeneren juist bij aan bruikbare historische kennis. En onderzoek laat duidelijk zien dat het gericht werken aan historische vaardigheden (met opdrachten, voordoen of een stappenplan met denkstappen) niet ten koste gaat van historische kennis of zelfs resulteert in meer historische kennis.⁴

¹ Bijvoorbeeld Van Boxtel, C., & Van Drie, J. (2018). Historical reasoning: conceptualizations and educational applications. In S.A. Metzger & L. McArthur Harris (Eds.). *The Wiley International Handbook of History Teaching and Learning* (pp. 149-176). Wiley-Blackwell. En: Van Boxtel, C. (2019). Bij de tijd blijven. *Geschiedenisonderwijs in beweging. Kleio*, 60, 1, 6-10.



Misvatting 2:

Een beschrijving van historisch redeneren moet kunnen functioneren als leerstofkeuze-instrument

Wieldraaijer geeft de kritiek dat je op basis van ons model van historisch redeneren geen beargumenteerde keuze kunt maken voor de inhoud van het schoolvak geschiedenis. Dat klopt grotendeels. Maar met een hamer kun je ook geen schroef in de muur draaien. Wieldraaijer lijkt het model op te blazen tot een voorstel voor *alle* doelen van geschiedenisonderwijs. Maar het doel van het model is veel bescheidener; beschrijven wat historisch redeneren inhoudt. Kenmerkend voor complexe vakspecifieke vaardigheden is juist dat je die kunt toepassen op verschillende inhoudelijke onderwerpen. Als in het biologieonderwijs een beschrijving wordt gegeven van wat leerlingen precies moeten kunnen als ze leren 'systemden-

² Zie Van Boxtel & Van Drie, 2018; In de keynote 'Historical knowledge as a resource for understanding past, present and future. What type of knowledge are we talking about?' bespreekt Carla van Boxtel hoe de vraag welke kennis belangrijk is om te onderwijzen op verschillende manieren beantwoord kan worden. Online keynote op uitnodiging van History Educators International Research Network, 6 April 2021. Een opname is beschikbaar op: youtu.be/WtnPdHCn1pE.

³ Van Boxtel, C., & Van Drie, J. (2019). Historisch denken en redeneren onderwijzen. *Kleio*, 60, 5, 26-29.

'Het klopt dat je historisch denken en redeneren in principe kunt toepassen en leren aan de hand van elk historisch onderwerp'

ken', dan wordt daarbij ook aangegeven dat je dat op allerlei onderwerpen in de biologieles kunt toepassen, zoals cellen, evolutie, erfelijkheid of het ecosysteem. Het klopt dus dat je historisch denken en redeneren in principe kunt toepassen en leren aan de hand van elk historisch onderwerp. Maar dat betekent niet dat wij vinden dat we in het formele curriculum voor basis- en voortgezet onderwijs niet hoeven vast te leggen over welke historische ontwikkelingen of verschijnselen leerlingen zouden moeten leren (en redeneren). De discussie daarover moet dus zeker gevoerd worden. Als we dat niet belangrijk zouden vinden, zouden we daar geen actieve bijdrage aan leveren.⁵

⁴ Bijvoorbeeld: Nokes, J.D., Dole, J.A., & Hacker, D.J. (2007). Teaching high school students to use heuristics while reading historical texts. *Journal of Educational Psychology*, 99, 3, 492-504; Reisman, A. (2012). Reading like a historian: a document-based history curriculum intervention in urban high school. *Cognition & Instruction*, 30, 1, 86-112; Stoel, G.L., van Drie, J.P., van Boxtel, C.A.M. (2017). The effects of explicit teaching of strategies, second-order concepts, and epistemological underpinnings on students' ability to reason causally in history. *Journal of Educational Psychology*, 109, 3, 321-337 en Wissinger, D.R., & De La Paz, S. (2016). Effects of critical discussion on middle school students' written historical arguments. *Journal of Educational Psychology*, 108, 1, 43-59.

⁵ Carla van Boxtel is op dit moment bijvoorbeeld voorzitter van de SLO-werkgroep die als vervolg op Curriculum nu een voorstel doet voor een nieuw historisch referentiekader dat benoemt over welke historische ontwikkelingen leerlingen zouden moeten leren.

Misvatting 3:

Historisch leren redeneren draagt bij aan kwalificatie, maar niet aan socialisatie

Wieldraaijer stelt op basis van de veel gebruikte doeldomeinen van Gert Biesta dat historisch redeneren alleen bijdraagt aan kwalificatie (omdat het daarin gaat om kennis en vaardigheden die maken dat de leerling iets kan). Het zou niet bijdragen aan socialisatie of burgerschapsvorming, die gericht zijn op een oriëntatie op de bestaande tradities, culturen en praktijken en als doel hebben het kunnen deelnemen aan die samenleving. Vreemd genoeg pleit Wieldraaijer aan het einde van zijn artikel voor een referentiekader als een geheel van vakinhoudelijke kennis dat niet alleen ten dienste moet staan van de kwalificerende functie, maar ook aan de socialisatiefunctie. Waarom is het wel logisch dat ►



historische kennis bijdraagt aan socialisatie, maar geldt dat niet voor vaardigheden als historisch redeneren? Socialisatie als onderwijsdoel valt overigens niet per se samen met burgerschapsonderwijs en burgerschapsonderwijs bevat ook kwalificerende aspecten.⁶ Kortom, historisch leren redeneren (alleen) in het hokje 'kwalificatie' stoppen is problematisch. Vakspecifieke kennis en vaardigheden, zeker in de mens- en maatschappijvakken, worden al heel lang opgenomen in het curriculum vanwege hun bijdrage aan socialisatie en burgerschapsvorming. Argumenten die gegeven worden om historisch contextualiseren, inleven, kritisch omgaan met informatiebronnen en denken vanuit meerdere perspectieven te onderwijzen, verwijzen meestal naar de bijdrage aan burgerschap. Als je oog hebt voor de spanning tussen socialisatie en de autonomie van de leerling – en kritisch burgerschap belangrijk vindt – dan is ook het kritisch leren omgaan met verhalen over het verleden een belangrijk onderwijsdoel. Tot slot kan het analyseren van keuzes die mensen in het

⁶ Eidhof, B. (2020, 18 maart). Is burgerschap alleen socialisatie? tinyurl.com/KBCGB6.

⁷ Van Boxtel, C. (2019). Historical consciousness: a learning and teaching perspective from the Netherlands. In A. Clark & C.L. Peck (Eds.). *Contemplating historical consciousness. Notes from the field* (pp. 61-75). New York / Oxford: Berghahn.

'Onze beschrijving van historisch redeneren is gemaakt met een heel ander doel; het is specifiek gericht op onderwijs'

⁸ Milligan, A., Gibson, L., & Peck, C. (2018). Enriching ethical judgments in history education. *Theory & Research in Social Education*, 46, 3, 449-479.

⁹ Van den Akker, C. (2019). *Geschiedenis. Elementaire deeltjes*, 65. Amsterdam: Athenaeum.

¹⁰ In het Duitse FUER-model is historische vragen stellen bijvoorbeeld ook een belangrijke component. Tautwein, U. e.a. (2017). *Kompetenzen historischen Denkens erfassen. Konzeption, Operationalisierung und Befunde des Projekts 'Historical Thinking Competencies in History' (HiTCH)*. Munster/New York: Wasman.

¹¹ Van Boxtel & Van Drie (2018).

¹² Trautwein e.a. (2017); Seixas, P., & Morton, T. (2013). *The big six historical thinking concepts*. Toronto: Nelson Education.

¹³ Nordgren, K. (2019). Boundaries of historical consciousness: a Western cultural achievement or an anthropological universal? *Journal of Curriculum Studies*, 51, 6, 779-797.

verleden maakten en van de motieven en waarden die daarbij aan de orde waren, leerlingen inzicht geven op de mogelijkheden en het belang van hun eigen handelen en de eigen verantwoordelijkheid daarbij. In een van onze publicaties hebben we zelf de vraag gesteld of waarden aan ons model moeten worden toegevoegd als bron voor historisch redeneren, naast de verschillende soorten kennis en interesse.⁷ Het ethisch redeneren dat volgens Wieldraaijer onderdeel zou kunnen en moeten zijn van de geschiedenisles, wordt door Milligan, Gibson en Peck overigens helder uitgewerkt als *onderdeel* van historisch denken.⁸

Misvatting 4: De omschrijving van historisch redeneren sluit niet aan bij de geschiedfilosofie

Omdat ons model voor een belangrijk deel gebaseerd is op een analyse van wat leerlingen (maar ook experts) doen als ze redeneren over historische verschijnselen en ontwikkelingen, zou het kwetsbaar zijn voor aanvallen vanuit de geschiedfilosofie waar veel fundamenteeler wordt nagedacht over de werk- en denkwijze van historici. Bovendien stelt Wieldraaijer dat de vraag *welke* redeneerwijzen leerlingen zouden moeten worden aangeleerd niet te beantwoorden is op basis van empirisch onderzoek. Wij zien dat anders. In onze beschrijving van historisch redeneren leggen we bijvoorbeeld uit dat verklaren een belangrijke vorm van historisch redeneren



is en dat daarbij zichtbaar wordt over welk inzicht in historische causaliteit de leerling beschikt (de component 'metahistorische begrippen gebruiken'). Juist omdat in de geschiedfilosofie duidelijk wordt gemaakt dat historici verschillende methoden hanteren om tot historische verklaringen te komen (aan de hand van disposities of wetten en aan de hand van redenen), is ons model op het niveau van de componenten niet normatief.⁹ In de toepassing is die normativiteit er doorgaans wel. Als je het belangrijk vindt dat leerlingen zowel intentionele verklaringen kunnen geven als kunnen verklaren vanuit omstandigheden, en ze vanuit dat idee feedback geeft, dan wordt het normatief. Er is in de vakdidactiek en bij curriculumontwikkelaars overigens behoorlijke overeenstemming over welke redeneerwijzen we leerlingen willen leren. Bij verklaren gaat het bijvoorbeeld om het onderscheid kunnen maken tussen verschillende soorten oorzaken en gevolgen.

Onze beschrijving is overigens niet alleen bottom-up, op basis van empirie, ontwikkeld, maar bouwt ook voort op theorieën over informeel redeneren in de geesteswetenschappen en sociale wetenschappen, vakspecifieke expertiseontwikkeling en narratieve competentie.¹⁰

Geschiedfilosofen beschrijven de methoden die historici gebruiken om tot nieuwe historische kennis te komen. Onze beschrijving van historisch redeneren is gemaakt met een heel ander doel; als hulpmiddel om vat te krijgen op het historisch redeneren van leerlingen en om het historisch redeneren te onderwijzen. Het is dus specifiek gericht op onderwijs. Geschiedfilosofen definiëren de methoden van historici niet in termen van vaardigheden en onderliggende kennis en inzichten.

Misvatting 5:

Een historisch denken-kamp tegenover een historisch redeneren-kamp

Volgens Wieldraaijer zijn er in Nederland twee 'kampen' van vakdidactici die de afgelopen decennia ideeën hebben geformuleerd over wat de doelen van geschiedenisonderwijs zouden moeten zijn. Wij zouden het ene kamp, gericht op historisch redeneren, aanvoeren, en Arie Wilschut het kamp van het historisch denken. Kampen staat weliswaar tussen haakjes, maar we vinden het woord niet van toepassing en nogal aanmatigend. Het is een metafoor die duidt op tegenover elkaar staan en op strijd of debat. Als er twee *kampen* zouden zijn en wij die zouden *aanvoeren*, dan zou je daar sporen van terug verwachten in publicaties. Wieldraaijer noemt geen publicaties. Maar nog belangrijker, in geen enkele publicatie (of presentatie/discussie) hebben we het historisch denken zoals Arie Wilschut dat beschrijft, afgezet tegen onze conceptualisering van historisch

redeneren. We zien op het niveau van deelvaardigheden die Wilschut en de andere auteurs van het handboek *Geschiedenisdidactiek* noemen, zoals beoordelen van betrouwbaarheid van bronnen, verklaren en contextualiseren, ook veel overlap. Uiteraard zijn er verschillen tussen de twee concepten, ook in de tradities van waaruit gewerkt wordt. Als we ons met onze beschrijving van historisch redeneren positioneren in het veld van de vakdidactiek en spreken van 'historisch denken en redeneren', doen we dat in relatie tot omschrijvingen van historisch denken zoals die in de internationale literatuur besproken worden. Dan benadrukken we dat wij verschillende historische denkvaardigheden in relatie tot elkaar bespreken, ook (inhoudelijke) historische kennis integreren en benoemen wat nodig is om tot een redenering te komen (interesse, kennis en inzicht in de aard van geschiedenis).¹¹ We denken dat ons model op die manier ook een aanvulling is op de redeneerwijzen die in het handboek *Geschiedenisdidactiek* besproken worden. Wieldraaijer gaat er bij het geven van zijn kritiek op het historisch denken aan voorbij dat er andere beschrijvingen zijn van historisch denken dan die van Wilschut, bijvoorbeeld die van Duitse didactici (het FUER-model) of die van Peter Seixas en Tom Morton.¹² De kritiek die hij geeft op het historisch denken, komt voor een belangrijk deel overeen met de kritiek die Kenneth Nordgren geeft op het definiëren van historisch besef als culturele 'prestatie' of 'erfenis' uit de negentiende eeuw. Terwijl in het stuk van Wieldraaijer geen duidelijk alternatief wordt gepresenteerd, geeft Nordgren een heldere uitleg van de antropologisch-universele benadering van historisch besef en historisch denken.¹³

'Er is in de vakdidactiek behoorlijke overeenstemming over welke redeneerwijzen we leerlingen willen leren'

Ten slotte, Matthijs Wieldraaijer suggereert dat vakdidactici historisch denken en redeneren als het enige doel van geschiedenisonderwijs zien. Weinig vakdidactici zullen zich hierin herkennen, wij in ieder geval niet. Vervolgens pleit de auteur ervoor om 'de specifieke vakinhoud als doel van het geschiedenisonderwijs een plaats te geven', naast burgerschap. In het huidige curriculum en voorstellen voor een nieuw curriculum spelen al deze doelen een rol. Dus, wat is nu precies het probleem dat in dit artikel besproken wordt? Er worden veel valse tegenstellingen neergezet en onjuiste uitspraken gedaan, waarbij de auteur niet aangeeft op basis waarvan hij deze uitspraken doet. Hopelijk komt er een zinnig vervolg over moreel redeneren in de geschiedenisles of wat de moeite waard is om te onderwijzen. ■

Wat is het alternatief?

Arie Wilschut reageert op opiniestuk

Arie Wilschut reageert op het opiniestuk van Matthijs Wieldraaijer in *Kleio 6* (2021), waarin hij betoogt dat de theorieën van Jannet van Drie, Carla van Boxtel en Arie Wilschut niet toereikend zijn voor goed geschiedenisonderwijs. Wilschut vraagt zich af wat het alternatief is, en ziet daarvoor onvoldoende aanknopingspunten in het stuk van Wieldraaijer.

Arie Wilschut was didacticus aan de HvA en zat in de commissie-De Rooy.

In zijn nuttige en in een paar opzichten verhelderende artikel over historisch denken en redeneren onderscheidt Matthijs Wieldraaijer twee ‘kampen’ in de geschiedenisdidactiek: dat van Jannet van Drie en Carla van Boxtel, en dat van mij. Ik zie niet in waarom hier sprake zou zijn van kampen. Ik heb geen enkele behoefte mij af te zetten tegen wat Van Drie en Van Boxtel beweren. Je zou eerder moeten spreken van complementaire benaderingen van het probleem die elkaar goed aanvullen. Daarbij lijkt het mij juist dat bij Van Drie en Van Boxtel meer sprake is van concrete(re) vaardigheden en bij mij eerder van een instelling, mentaliteit of besef. Maar ze liggen duidelijk in elkaars verlengde. Dat blijkt bijvoorbeeld uit mijn categorisering *verzamelen – ordenen – verklaren – beeldvormen* die grote overeenkomsten vertoont met wat Van Drie en Van Boxtel doen. Die vier categorieën bevatten concrete vaardigheden.

Algemeen model

De kern van de zaak is het begrip ‘historisch’. Bij Van Drie en Van Boxtel wordt dat steeds gebruikt (historische vragen stellen, historische bronnen gebruiken, historische begrippen toepassen), maar onduidelijk blijft daarbij wat historisch nu precies is. Dat is wel degelijk van belang. Je zou immers kunnen beweren dat de zes categorieën van Van Drie en Van Boxtel – zonder het concept ‘historisch’ – eigenlijk niets anders zijn dan een algemeen wetenschapsmodel. Vragen stellen, bronnen gebruiken, zaken in context plaatsen, argumenteren, vakbegrippen gebruiken – het zijn allemaal zaken die iedere wetenschap doet. Essentieel is dus dat het gaat om *historische* vragen, *historische* bronnen, *historische* argumentaties. Daarmee onderscheidt geschiedenis zich van andere vakken. Ik heb geprobeerd het probleem van historisch denken vanuit die invalshoek te benaderen. Kort gezegd komt het erop neer dat historisch denken zich bewust is van *tijdsverschil*. Het gaat erom andere tijden serieus te nemen als situaties

die essentieel verschillend waren van de onze. Historische vragen houden daar rekening mee. Het bestuderen van historische bronnen is nu juist gecompliceerd omdat die bronnen uit andere tijden en omstandigheden stammen. Historische verklaringen geven is zo ingewikkeld omdat de verklarende zich in een andere tijd bevindt dan datgene wat verklaard moet worden. Enzovoort. Dat besef is inderdaad zo omstreeks 1800 in Europa ontstaan en het is nog steeds de essentie van een historisch-wetenschappelijke houding. Niet voor niets is de geschiedwetenschap als zodanig in de negentiende eeuw tot stand gekomen (wat niet wil zeggen dat ze zich sindsdien niet verder heeft ontwikkeld). Maar door – zoals Wieldraaijer doet – mijn benadering te typeren als ‘niets meer dan negentiende-eeuws historisme’, geeft hij daarover impliciet een waardeoordeel. En ook nog eens een heel onhistorisch waardeoordeel. Het impliceert zoiets als: hoe kan zoiets ouds en belegens als een negentiende-eeuws verschijnsel nu nog van waarde zijn? Moeten we niet iets moderns en nieuws hebben? Het probleem is dat Wieldraaijer op geen enkele manier duidelijk maakt wat er nu zo slecht is aan dat ‘historisme’, noch daarvoor enig alternatief aandraagt dat recht doet aan de geschiedwetenschap.

Oordelen

De discussie spitst zich toe waar het gaat om het geven van waardeoordelen, morele oordelen en het al dan niet opvoeden tot staatsburgerschap. Wieldraaijer begrijpt niet waarom ik het geven van waardeoordelen, morele opvoeding en het opvoeden tot staatsburgerschap (zoals hij het ziet) ‘naar de prullenmand verwijst’. Dat doe ik overigens niet. Die doelen zijn wel degelijk van belang. Het gaat erom wat – serieus genomen – geschiedenisonderwijs en authentiek historisch besef daaraan kunnen bijdragen. Het zal duidelijk zijn dat het inzicht dat tijden van elkaar verschillen





en dat mensen daarom vroeger dingen deden die niet zomaar ineens begrijpelijk en – vanuit ons gezichtspunt – te rechtvaardigen zijn, essentieel is voor een historische houding. De reden waarom in ons handboek vraagtekens worden gesteld bij staatsburgerlijke en moreel-pragmatische doelen, is dat bij het stellen van zulke doelen vaak onhistorisch naar het heden toe wordt geredeneerd met veronachtzaming van het tijdsverschil. Hoe zou je een moreel oordeel kunnen uitspreken, anders dan met gebruikmaking van hedendaagse normen en waarden? En is dat historisch gezien terecht? Juist het *problematiseren* hiervan is datgene wat geschiedenisonderwijs aan morele en staatsburgerlijke vorming kan bijdragen. Je leert er weinig van als je leerlingen voorhoudt dat heksenvervolging en ketterverbranding ‘slecht’ waren. Dat weten ze zonder geschiedenisonderwijs hopelijk ook wel. Veel interessanter is de vraag hoe het ooit tot dergelijke tonelen heeft kunnen komen. En die vraag kun je alleen maar beantwoorden door echt historisch te denken en te redeneren.

Dat wij (moreel) oordelen wel degelijk van belang vinden, is te zien in paragraaf 7.4.4. (p. 77-78) van het handboek *Geschiedenisdidactiek*. Daar wordt een (volgens ons best praktische en dus praktisch haalbare) procedure besproken volgens welke dit op zorgvuldige wijze – met inachtneming van historische distantie – zou kunnen gebeuren. Je oordeelt niet zomaar, je oordeelt met respect voor het tijdsverschil. En het blijft een feit dat het geven van een oordeel altijd gebonden is aan tijdgebonden waarden (waarden van nu). Dat moeten leerlingen leren beseffen.

Vakinhoud

Het lijkt erop dat Wieldraaijer een pleidooi wil houden voor wat hij noemt ‘vakinhoud’ (bedoeld is: kennis van historische feiten, contexten, situaties en ontwikkelingen) en dat hij van mening is dat mensen als Van Drie, Van Boxtel en ondergetekende die zogenaamde ‘vakinhoud’ van minder belang vinden. In mijn geval kan ik zeggen: niets is minder waar. Ik ben niet alleen verantwoordelijk geweest voor een bepaalde beschrijving van ‘historisch denken’, maar ook voor het ontwerp van het tijdvakkenkader dat nog steeds een inhoudelijke ruggengraat van het Nederlandse

geschiedenisonderwijs is en waarvoor – alle pogingen van curriculumcommissies ten spijt – nog maar eens aangetoond moet worden dat er betere alternatieven zijn. Met de beschrijving van de tijdvakken hebben wij geprobeerd een inhoudelijke hoofdlijn aan te geven van ‘wat het bestuderen waard is’ zonder ons te begeven in het definiëren van verplichte, uit het hoofd te leren feiten, zoals de canon dat heeft gedaan.

Bovendien staat er in *Geschiedenisdidactiek* een duidelijke paragraaf over ‘kennis van het verleden’ (2.2., p. 52-62) die als zodanig – voor zover ik weet – uniek is in de wereld. Ook daaruit blijkt dat kennis van historische feiten, contexten, situaties en ontwikkelingen door ons wel degelijk serieus wordt genomen. Dat is iets anders dan deze te definiëren als ‘de vakinhoud’ die eerst ‘geleerd’ moet worden alvorens er historisch mee kan worden geredeneerd of gedacht. De ‘vakinhoud’ betreft immers ook – en misschien wel vooral – dat denken en redeneren. Waarom eerst de feiten uit het hoofd geleerd moeten worden alvorens er geredeneerd kan worden, is mij niet zo duidelijk. Ik denk dat een zorgvuldige redenering niet vaak berust op – uit het hoofd herinnerde, vaak slecht en gebrekkig onthouden – feitenkennis, maar eerder op het duidelijk naast elkaar leggen van het beschikbare materiaal (bijvoorbeeld op schrift).

‘Je leert er weinig van als je leerlingen voorhoudt dat heksenvervolging en ketterverbranding “slecht” waren. Dat weten ze zonder geschiedenisonderwijs hopelijk ook wel’

Uit het hoofd beschikbare kennis van het verleden op hoofdlijnen is vooral nuttig als instrument om zaken historisch te kunnen ‘plaatsen in de tijd’. Daarom heb ik binnen de commissie-De Rooy destijds het concept oriëntatiekennis gemunt. Ik ben het dan ook hartgrondig met Wieldraaijer eens als hij zegt: ‘Het begrip oriëntatiekennis is daarvoor nog steeds geschikt. Een referentiekader dat bestaat uit de Nederlandse en West-Europese geschiedenis, dat dient om leerlingen in staat te stellen de hedendaagse samenleving beter te begrijpen, is goed verdedigbaar.’

Het artikel van Wieldraaijer bevat nog enkele passages die mij de wenkbrauwen doen fronsen, zoals de opmerking dat het onderscheid tussen mythe en geschiedenis ‘moeilijk te maken’ zou zijn. Het lijkt mij toch onbetwistbaar dat geschiedenis datgene is wat door bewijsmateriaal en deugdelijke redeneringen gestaafd wordt, wat bij mythen niet het geval is. Mijn hoofdbezwaar tegen Wieldraaijer is dat totaal onduidelijk blijft wat zijn alternatief nu eigenlijk is. Maar de plaats in *Kleio* is niet onbeperkt beschikbaar om alles in extenso te bespreken, en daarom wil ik het hierbij maar laten. ■

Geen rust voor de caudillo

Politieke wind bepaalt het lot van Franco

Honderdduizenden Spanjaarden brengen na het overlijden van 'generalísimo' Franco op 20 november 1975 een laatste groet. De falangistische hymne *Cara al Sol* klinkt uit veel kelen. Scholen zijn een week gesloten en er wordt een periode van dertig dagen rouw afgekondigd. Francisco Franco wordt een aantal dagen later begraven tegenover het hoofdaltaar van de basiliek bij het monument voor de gevallen in de Spaanse Burgeroorlog (1936-1939). Nog geen vijf decennia na zijn dood wordt op last van de regering het lichaam weggehaald uit de *Valle de los Caídos* en herbegraven.

Opnieuw begraven

De enige zekerheid in het menselijk bestaan is de dood. Hoe de dode herinnerd wordt, is aan de levenden. Iedere generatie schept haar eigen beeld van de geschiedenis, waardoor de waardering van een overleden persoon kan veranderen. En soms leidt dat tot een herbegravenis. In deze serie kijken we naar bekende personen die na een (niet altijd positieve) herwaardering opnieuw begraven zijn. Dit keer het verhaal van Franco, de omstreden dictator van Spanje (1892-1975).

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

De in 1892 in het regenachtige noordwesten van Spanje geboren Franco meldt zich als veertienjarige bij de militaire academie van Toledo. Franco doorloopt alle rangen. Met name zijn tijd in het 'leger van Afrika' zorgt ervoor dat hij een reputatie opbouwt van een ijzervreter die de Spaanse belangen met hand en tand verdedigt.

In 1936, na de door het Volksfront gewonnen verkiezingen, barst de Spaanse Burgeroorlog uit.¹ De anticommunist Franco krijgt het met hulp van Mussolini (en ook met Duitse steun) voor elkaar om een leger soldaten over de Straat van Gibraltar te zetten (5 augustus 1936). Het doel is om de wettige regering af te zetten en ervoor te zorgen dat de clerus, samen met de nationalisten, de orde kan herstellen. Het afzetten van de wettige regering is volgens de Spaanse fascistische ('falangisten') gerechtvaardigd omdat de Volksfront-regering niets doet tegen antikatholieke ressentimenten, zoals het in brand steken van kloosters en kerken. De antireligieuze socialisten en communisten moeten worden aangepakt, evenals hun atheïstische vrienden.

De burgeroorlog duurt in totaal drie jaar, en in 1939 trekken Franco's falangisten na een bloedige strijd, rood-zwarte vlaggen zwaaiend, Madrid binnen. De republikeinen, antimonarchisten, syndicalisten en leden van de fameuze Internationale Brigades (waaronder ruim 700 Nederlanders) zijn verslagen. Ruim veertig jaar leidt Franco Spanje



met harde hand. Basken en Catalanen worden gedwongen hun moedertaal te vergeten en het Spaans van Madrid te onderwijzen. Er zijn vele protesten tegen Franco en zijn kliek, maar tegenstanders worden hard aangepakt: de Guardia Civil maakt overuren om potentiële tegenstanders op te pakken en te verhoren. Aanslagen van de ETA veroorzaken harde repressie. Wanneer bijvoorbeeld in 1973 de beoogde opvolger van Franco, premier Luis Carrero Blanco, door de ETA wordt opgeblazen (zijn auto wordt gekatapulteerd over een gebouw en valt op een balkon), volgen er represailles. In het buitenland is men nogal sceptisch over het ondemocratische Spanje. Zo leidt in diezelfde jaren zeventig premier Den Uyl een demonstratie tegen de executies die in Spanje onder Franco worden uitgevoerd.

¹ Het Volksfront was een samenwerkingsverband van vele linkse groeperingen die de macht van de kerk en de heersende klasse wilden doorbreken.

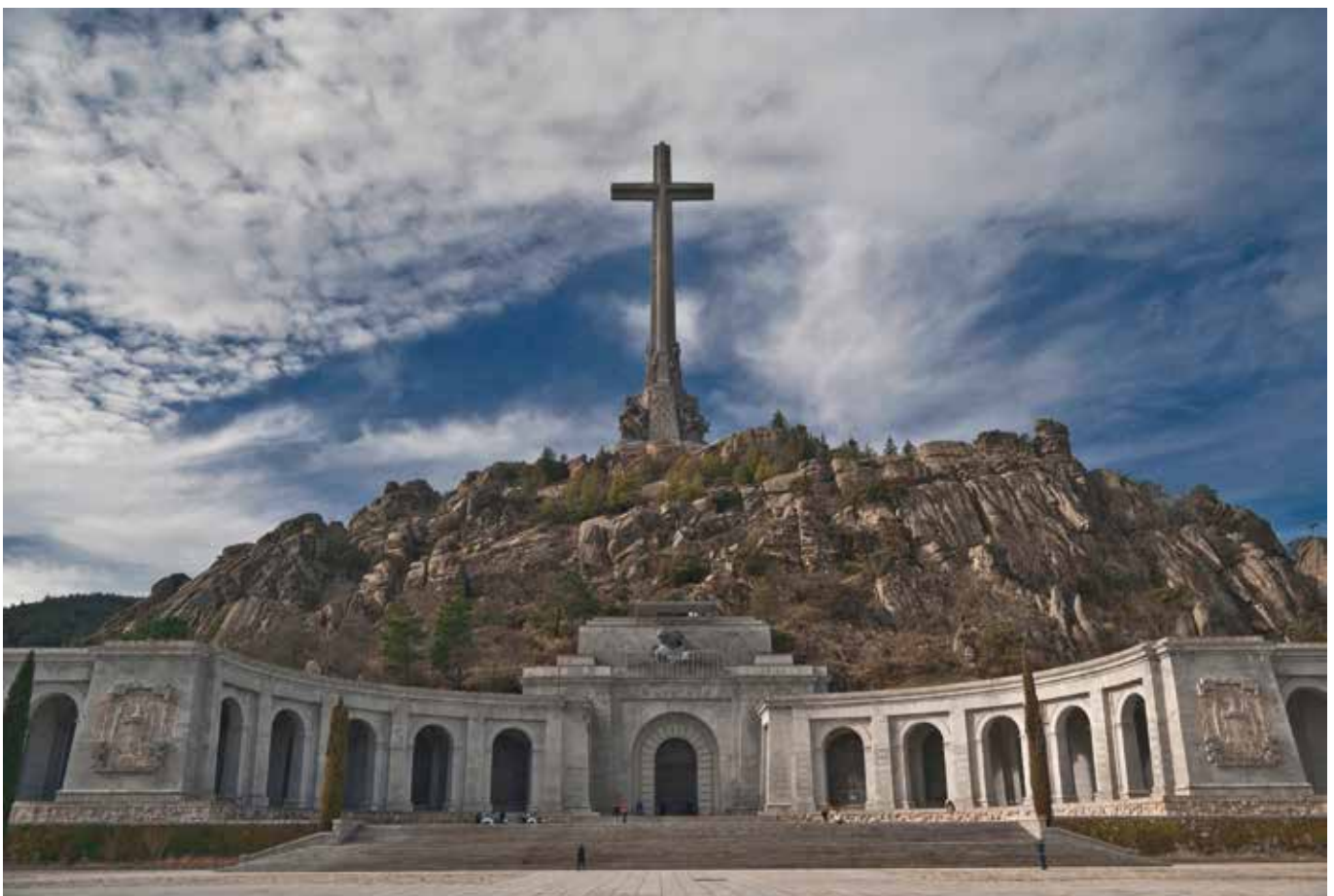


Linkerpagina: Francisco Franco in 1930. Hiernaast: Het Baskische dorp Guernica werd op bevel van Franco gebombardeerd. De vernietigende aanval is later verbeeld in dit schilderij van Picasso. Onder: De Valle de los Caídos, oftewel de Vallei der Gevallenen.

Drie maagoperaties

Maar uiteraard is ook de dictator niet onsterfelijk. In de laatste maand voor zijn overlijden ondergaat hij maar liefst drie maagoperaties en krijgt hij vijftig liter vers bloed; maar het mag niet baten. De oude Franco sterft op 20 november 1975 in een ziekenhuis in Madrid. In Spanje zijn de reacties geschokt, maar ook opgelucht. Franquistas huilen, anderen kunnen hun blijdschap niet op. *La Pasionaria*, de mythische Dolores Ibárruri die tijdens de Spaanse Burgeroorlog een grote rol heeft gespeeld in het hooghouden van het moreel van de anti-Franco-troepen, maar inmiddels in Moskou

is neergestreken, meldt te hopen dat 'de aarde licht voor hem zal zijn'. Bij de teraardebestelling zijn vanuit de (dan negen leden tellende) Europese lidstaten alleen de ambassadeurs aanwezig. Regeeringsleiders, koningen en andere hoogwaardigheidsbekleders komen niet naar Madrid, omdat er geen officiële banden met het niet-democratische Spanje zijn. Wel zijn onder anderen de vicepresident van de Verenigde Staten (Rockefeller), koning Hoessein van Jordanië, Imelda Marcos en dictator Pinochet van Chili aanwezig. Franco wordt bijgezet in de basiliek behorend bij het complex met de naam Vallei der Gevallenen. ▶



Het graf van Franco in de Vallei der Gevallenen, waar hij tot 2019 begraven lag. Foto: Trevor Huxham.



Er liggen in totaal 33.833 slachtoffers van de burgeroorlog in deze *Valle de los Caídos*, die zo'n vijftig kilometer ten noorden van Madrid ligt en niet ver verwijderd is van *El Escorial*, het paleis in de vorm van een raster dat koning Filips II liet bouwen. Het monument, met daarbij zoals gezegd een basiliek, maar ook een herdenkingsruimte, een overnachtingsplek en zelfs een school, werd twintig jaar na de eindoverwinning in de burgeroorlog ingehuldigd. De plek zou door Franco zelf zijn uitgezocht in januari 1940. Bij het complex staat een gigantisch kruis van maar liefst 150 meter hoog. Dat is ook weer niet zo vreemd, want Franco was zeer katholiek en streed tijdens de burgeroorlog voor het behoud van de katholieke waarden en normen. Uiteraard was de *caudillo* (leider) daardoor zeer geliefd in het Vaticaan.

'Franco lag te midden van allerlei tegenstanders, die in hun dood eer aan de grote Leider leken te moeten bewijzen'

De bouw van het hele complex verliep nogal stroef, er moesten veel rotsen worden verwijderd. Maar gelukkig wist Franco wel hoe hij de bouw kon versnellen: republikeinse gevangenen (tegenstanders van Franco dus) werden aan het werk gezet in ruil voor strafvermindering. Een van hen was de *Matacuras* (de priesterdoder) die tijdens de burgeroorlog vijf geestelijken zou hebben vermoord. Na de inauguratie van het complex in 1959 wilde Franco eerst alleen de stoffelijke resten laten begraven van hen die 'voor God en Spanje' waren gesneuveld tijdens de 'Kruistocht van de Bevrijding'.

Er werden dan ook duizenden lichamen (of wat daarvan over was) vanuit begraafplaatsen uit heel Spanje gehaald. De enige eis om in de Vallei der Gevallenen te mogen liggen was dat de overledene katholiek was en de Spaanse nationaliteit had. Voor twee mensen werd een uitzondering gemaakt: de Chileen Juan Francisco Jiménez en de Nederlander Bob Dellelijn. Dellelijn was tijdens de Spaanse Burgeroorlog op zijn fiets gesprongen om in Spanje de troepen van Franco te helpen tegen de antiklerikale Volksfrontkrachten. Hij meldde zich in de nabijheid van de Pyreneeën bij de troepen van Franco, maar werd binnen een maand doodgeschoten. Dellelijn werd tot in de jaren tachtig nog herdacht door zijn broer in Amsterdam-Zuid die in een kelder een museumpje voor hem had ingericht.

Op den duur mochten er toch ook gevallen republikeinen komen te liggen; het regime wilde eenheid in Spanje uitstralen. De aanvoer van gevallen uit heel Spanje zou doorgaan tot 1983: duizenden kisten met lijken, beenderen en overblijfselen werden opnieuw ter aarde besteld. Het monument werd een toeristische trekpleister: vele duizenden bezoekers per jaar kwamen kijken naar het knekelhuis, de basiliek met het graf van Franco (en zijn mede-falangist Miguel Primo de Rivera) en de andere duizenden bekende en onbekende gesneuvelden.

Weg uit de vallei

So far, so good? Niet echt. In Spanje werd in de jaren tachtig en negentig de roep hoorbaar om Franco daar weg te halen: hij was niet 'gevallen' tijdens de burgeroorlog én hij lag te midden van allerlei tegenstanders, die in hun dood eer aan

de grote Leider leken te moeten bewijzen. Veel van deze tegenstanders waren in opdracht van Franco geëxecuteerd. Bovendien zou de *Valle de los Caídos* meer een herdenkingsplek moeten zijn dan een plaats waar de overwinning zo groots werd getoond.

Pas bij een regeringwissel in 2018 komt de zaak in een stroomversnelling. De conservatieve premier Rajoy moet het veld ruimen voor de socialist Sánchez. Sindsdien is het discours in Spanje veranderd. Een commissie doet onderzoek en concludeert dat onder anderen de 'progressieve' paus Franciscus geen bezwaren zou hebben tegen een verplaatsing van Franco vanuit de basiliek naar een andere rustplaats. Alleen de familie Franco blijft dwarsliggen. Zij heeft de steun van de bevolking, want uit een enquête, in 2018 uitgevoerd door de krant *El Mundo*, blijkt dat een meerderheid van de Spaanse bevolking het niet het juiste moment vindt om Franco te verplaatsen. Wel zijn vier op de tien Spanjaarden voor een verplaatsing in de toekomst. Toch zet Sánchez door en medio september 2018 keurt het parlement de verplaatsing van de stoffelijke resten van Franco goed. Maar waar moet de kist naartoe? De familie bezit een crypte in een kathedraal in Madrid en wil Franco daar herbegraven, midden in de stad. De regering is echter bang dat de plek fanatieke franquisten zal aantrekken. Na veel juridisch getouwtrek beslist het Hoogerechtshof dat Franco mag worden opgegraven en moet worden bijgezet op een klein kerkhofje waar ook zijn vrouw ligt. Dat kerkhofje ligt niet in hartje Madrid, maar op

een kilometer of vijftien daarvandaan. Franco wordt in oktober 2019 opnieuw ter aarde besteld in Mingorrubio. Op hetzelfde kerkhof liggen ook de dictator van de Dominicaanse Republiek (Trujillo), alsmede de al eerder genoemde Luis Carrero Blanco. Franco verkeert dus in 'goed' gezelschap. Of het graf een toeristische trekpleister zal worden valt te betwijfelen: de *Valle de los Caídos* heeft veel meer uitstraling, is schitterend gelegen en er liggen duizenden gesneuvelden. Het kerkhofje waar Franco nu ligt is veel kleiner en straalt geen grandeur uit. Het zou echter best kunnen dat – wanneer er over een aantal jaren een nieuwe politieke wind door Spanje waait – Franco opnieuw wordt opgegraven en een andere herdenkingsplek krijgt. De dictator blijft de gemoederen bezighouden. ■

Het kerkhof van Mingorrubio, waar Franco is herbegraven.

Verder lezen

Luc Rassin, *Het lijk van de dictator. Franco, Mussolini, Petain.* (Vrijdag, 2020).

Paul Preston, *The Spanish Holocaust. Inquisition and extermination in Twentieth-Century Spain* (Harper Collins, 2013).

John Summerfield, *Vrijwilliger in Spanje* (Arbeiderspers, 2005).

Hugh Thomas, *De Spaanse Burgeroorlog* (Ambo, 2006).

Arturo Barea, *De slag. Madrid tijdens de Spaanse Burgeroorlog* (Schokland, 2020).

Lodewijk Petram, Samuël Kruizinga, *De oorlog tegemoet. Nederlanders en de strijd om Spanje, 1936-1939* (Atlas Contact, 2020).



Springlevend slavernijverleden

Omgaan met gevoeligheden in de klas

De gevoeligheden rondom kolonialisme en racisme maken het voor docenten lastig om er les over te geven. Wolter Blankert gaf les op Curaçao en geeft vanuit die ervaring zijn visie op hoe je met dit onderwerp om kunt gaan.

Wolter Blankert was leraar aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer, onder meer op Curaçao (havo, vwo en lerarenopleiding). Hij is redactielid van het vakblad voor maatschappijleer *Maatschappij & Politiek*.

In 1974 werd ik leraar aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer aan het Peter Stuyvesant College te Curaçao, vernoemd naar de man die dit eiland tot een Nederlandse kolonie heeft gemaakt. In 1969 had zich op het eiland een revolutie voltrokken. Een woedende menigte van stakende arbeiders stak het befaamde historisch centrum in brand, aangevuurd door sociaal onrecht en alcohol. Dit maakte een eind aan de politieke macht van de witte bovenlaag. Het Curaçaose volk, overwegend donker van huidskleur, nam zelf het heft in handen. Op mijn school behoorde twee derde van de leerlingen daartoe, krap een derde had een Nederlandse achtergrond, met ouders die er meestal tijdelijk werkten. Tussen beide groepen bestond een redelijke harmonie. Dat was mede te danken aan het zelfbewustzijn van de Curaçaose leerlingen. Het was de tijd waarin Black Power praktische vruchten afwierp. De meeste leerlingen droegen afrokapsels en toonden trots op hun achtergrond.

Slavernij

Vanzelfsprekend gaf ik les over de slavernij. Een interessant onderwerp, maar wel iets uit het verre verleden, zonder gevoeligheden. Net zoals je in Nederland de erbarmelijke arbeidsomstandigheden omstreeks 1900 behandelt. Twee jaar later mocht ik, vanwege mijn brede bevoegdheid, voor de sociale vakken het curriculum van de net opgerichte Curaçaose lerarenopleiding opzetten. Niemand vond het raar, althans dat liet men niet merken, dat een uitzendkracht dat deed. De slavenhandel, de slavernij en alles wat daarmee samenhangt, zoals de Afrikaanse achtergrond, namen een belangrijke plaats in binnen dat curriculum. Met het standaardwerk *From Columbus to Castro* van Eric Williams, de vermaarde historicus uit Trinidad, als handboek voor studenten. Dat boek heeft de centrale stelling dat de slavernij de belangrijkste bijdrage heeft geleverd aan de indus-



triële revolutie in Engeland door de accumulatie van kapitaal. Andere auteurs nuanceerden dat. Mijn kritische studenten, zonder uitzondering 'echte' Curaçaoënaars, debatteerden hier vol vuur over, maar vonden de slavernij zelf geenszins gevoelig liggen. Niemand kwam op de gedachte mijn rol als vakdocent bij dit onderwerp ter discussie te stellen. Zichzelf als slachtoffer afschilderen, was wel het laatste wat zij ambieerden. Peter Stuyvesant was een verfoeide kolonisator, maar tevens de grondlegger van Curaçao als land. Niemand opperde daarom zijn standbeeld(je) omver te trekken (dat gebeurde wel na 2000). Wie in het Caribisch gebied al te zeer aanschopt tegen het kolonialisme, vervloekt zijn eigen geboorte.

Zelfbeschikking

Vol animo zochten de studenten uit wat nu echt typisch is voor de slavernij en wat er nog meer hoort bij het betreffende tijdperk, een onderwijskundig belangrijke opdracht. Zo hoorden vooral gruwelijke lijf- en doodstraffen en uitbuiting bij die tijd. De in het Rijksmuseum prominent getoonde voetenklem vond men toen op elk schip en in elke gevangenis.¹ Slaven leden onder rechteloosheid, maar in grote delen van Europa waren boeren overgeleverd aan de grillen van de adel. Wezenlijk voor de slavernij was dat men verhandeld kon worden als een meubelstuk, van vrouw en kinderen gescheiden. Een huwelijk of relatie was onmogelijk zonder toestemming van de eigenaar. Dat volstreekte gebrek aan zelfbeschikking maakte dat vrijwel iedere slaaf naar de vrijheid hunkerde. Op dat punt was een slaaf geen roerend goed, want de eigenaar had het recht hem die vrijheid te geven en hem zelfs tot erfgenaam te maken (dat ging doorgaans om de kinderen van de eigenaar). Bij de afschaffing van de slavernij in 1863 telden Paramaribo en Willemstad veel meer vrije zwarten dan slaven. Een (klein) deel had het tot grote welvaart gebracht en hield er zelf slaven op na.

¹ Tentoonstelling Rijksmuseum *Slavernij*, 2021.

Ghana

In 2009, inmiddels al vele jaren werkzaam bij het Europees Platform, belast met internationale uitwisselingen, bezocht ik met een groep Nederlandse en Antilliaanse leerkrachten Ghana. Vol hartelijkheid bracht een Ghanese rector de eeuwenoude band tussen Nederland en Ghana in herinnering, gegrondvest op een bloeiende handel. Daarop barstte een Antilliaanse lerares in woede uit. Het was een schande, die relatie was in bloed gedrenkt, de Nederlanders waren schurken die duizenden onschuldige burgers tot slaaf hadden gemaakt. De slavernij was een misdaad vergelijkbaar met de Holocaust. Haar generatie (volgend op die van mijn studenten) voelde daarover nog steeds de pijn en werd erdoor getraumatiseerd. Onze Ghanese gastheer zat er zichtbaar mee in zijn maag. Hij wilde niets afdoen aan de gruwelen van de slavenhandel, maar als trotse Ghanese wilde hij er toch op wijzen dat de Nederlanders niemand tot slaaf hadden gemaakt. Daartoe misten ze de kracht, ze waren aangewezen op het aanbod van volledig onafhankelijke Ghanese vorsten. Geen Europeaan waagde zich destijds buiten de kustforten. Die handel was verfoeilijk, daarvoor wilde hij zich best excuseren, maar het waren andere en vooral wrede tijden over de hele linie. Zonder slavenhandel zouden krijgsgevangenen zijn gedood volgens toenmalig gebruik. Met als ironisch bedoelde uitsmijter: 'De meeste Ghanese hier zouden graag met u willen ruilen.' Die woorden zweepten de emoties bij enkele reisgenoten verder op, met genocide, getraumatiseerd en Holocaust als steekwoorden. Dertig jaar daarvoor onbekende termen. De tijd bleek wonden niet te helen, maar te veroorzaken of open te rijten, met nadruk op slachtofferschap.

Toetssteen

Deze verschuiving in opvattingen, afkomstig uit de Verenigde Staten, heeft zich ook in Nederland voltrokken. Sinds enkele jaren dient als toetssteen voor iemands visie of hij over 'slaven' of over 'tot slaaf gemaakt' spreekt. Het eerste karakteriseert iemand tot reactionaire racist, het tweede tot begripvolle antiracist. Ook dit in navolging van

Angelsaksisch taalgebruik, waar 'slave' het meer en meer aflegt tegen 'enslaved'. 'Verslaafde' in het Nederlands, maar een andere groepering heeft die term al geclaimd. In tegenstelling tot de vervanging van blank door wit, valt de redenering erachter moeilijk te volgen. Juist in het begrip 'slaaf' zit opperste ellende besloten. De slavernij zou een tegennatuurlijke afwijking zijn, maar die kwam voor in het grootste deel van de wereld in alle tijden. In de negentiende eeuw waren alle slaven op de Antillen en in Suriname als zodanig geboren, sommige slaven werden vrij verklaard, maar een vrije kon niet meer tot slaaf worden gemaakt. Toch bediende het Rijksmuseum zich uitsluitend van die term. Uitstekend als je mensen daar een plezier mee doet, maar vooralsnog zijn dat er niet veel buiten het professionele circuit.

Racisme

Voor leerkrachten is het vooral lastig. Het belemmert de behandeling van een onderwerp, als je je het hoofd moet breken over de correcte terminologie. Voorlopig lijkt het verdedigbaar de termen naast elkaar te gebruiken om te onderstrepen dat het dwaasheid is er aparte visies aan te koppelen. Het gaat om een aansprekend onderwerp dat vele vragen oproept en aanknopingspunten biedt voor lessen over het heden en verleden. Gevoelig hoeft het niet te liggen, niemand idealiseert dit verleden. Tegengaan van racisme is een prioriteit binnen het onderwijs en daarbij de slavernij betrekken is vanzelfsprekend. Mijn studenten ontkenden destijds het bestaan van racisme op Curaçao na 1969, waarop ik ze de vraag voorlegde of er dan geen verband meer bestond tussen huidskleur en sociaaleconomische positie. Die relatie vormt immers de harde kern van racisme. Het opleggen van gekunstelde termen of het uitbannen van zeehelden om twijfelachtige redenen werkt averechts. Omdat de hoofdzaak uit het zicht verdwijnt als bijzaken het debat gaan bepalen. ■

Dit artikel is eerder gepubliceerd in *Maatschappij & Politiek*.

Tronco, meervoudig voetblok voor het ketenen van tot slaaf gemaakte mensen. Was te zien in de tentoonstelling *Slavernij in het Rijksmuseum*. Collectie Rijksmuseum.



Zwarte soldaten in Margraten

Een inclusievere geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog

Het Amerikaanse leger was in de Tweede Wereldoorlog gesegregeerd. Zwarte soldaten kregen geen gevechtscategorie, op enkele uitzonderingen na. Mieke Kirkels deed onderzoek naar deze soldaten en stuitte op bijzondere, nog niet eerder vertelde verhalen.

Mieke Kirkels is publiekshistoricus, gespecialiseerd in mondelinge geschiedenis.

Zwarte leiders Martin Luther King en Malcolm X spraken hun achterban toe over het al dan niet deelnemen aan de oorlog. Malcolm X vroeg zich af waarom zwarte mannen in Europa zouden sterven voor democratie en vrijheid als ze zelf niet vrij zijn. King citeerde daarentegen de beroemde abolitionist Frederick Douglass: *‘Once let the black man get upon his person the brass letters U.S., let him get an eagle on his button, and a musket on his shoulder, and bullets in his pocket, and there is no power on earth or under the earth which can deny that he has earned the right of citizenship in the United States.’* Kings standpunt was dat juist door het leveren van een bijdrage aan de oorlog de positie van de zwarte bevolking zou verbeteren. Iemand die zou meevechten in het leger bewees een echte Amerikaan te zijn en hij zou daarmee gelijke rechten thuis verwerven. Uiteindelijk gaven meer dan 2,5 miljoen Afro-Amerikanen zich op voor het leger. 1,2 miljoen werden er opgeroepen en 300.000 vertrokken naar Europa. Deze zwarte soldaten waren merendeels werkzaam in service units van de Quartermaster Company.

Brandend kruis

Nadat de Ku Klux Klan met een brandend kruis bij hen voor de deur was verschenen, nam de zestienjarige Afro-Amerikaan Jefferson Wiggins het lot in eigen hand. Zijn vader was pachter op een grote plantage en op een dag hield hij een zak graan achter voor de plantage-eigenaar. Zijn kinderen leden honger. Vader was net op tijd via de achterdeur ontsnapt, maar voor Jeff was dit de grens. De discriminatie en segregatie van het dagelijks leven nam hij niet langer voor lief. Een paar dagen later liet hij zich ronselen voor het leger, ook al wist hij dat hij daar te jong voor was. In de VS volgde Jeff verschillende militaire trainingen en werd lid van de 960th Quartermaster Service Company. In februari 1944 vertrok zijn schip van New York naar Schotland. Er waren acht- tot tienduizend man aan boord. Witte soldaten bovendeks, zwarte soldaten benedendeks. Vanuit Schotland vertrokken ze later richting Westbury in Wiltshire, waar ze een maand of drie werkten aan voorbereidingen voor de invasie van Normandië. Op 8 of 9 juni vertrok Jeff als negentienjarige zelf naar Normandië. Via het

Afro-Amerikaanse soldaten poseren op een auto in Tegelen.





Jefferson Wiggins
(1925-2013) op bezoek
in Nederland in 2009.
Foto: J.P. Geussens.

Franse stadje Saint-Lô marcheerde zijn eenheid door Frankrijk richting België. Onderweg werd Jeff gepromoveerd tot first sergeant. Niet veel later, op 17 november 1944, arriveerde de eenheid in Gronsvelt, bij het dorp Margraten. De mannen hadden geen idee wat hun opdracht daar was. Hun leidinggevenden hielden dat voor zich, tot het moment dat ze op een grote akker arriveerden die volgestouwd was met lijken. De lijken waren eerder elders op noodbegrafplaatsen begraven geweest. De stank was zo verschrikkelijk dat enkele soldaten kotsend wegreunden. De mannen kregen een schep en een houweel, en dat was dat. Er waren geen lijkkisten, geen graafmachines, niets, zo herinnerde Jeff zich. De legertrucks die de lijken naar Margraten brachten, gingen met een vaartje van 90 kilometer per uur over de rijksweg, omdat de stank anders te lang in de dorpen bleef hangen.

Op 18 december vertrok de eenheid naar Bastogne vanwege de *Battle of the Bulge* die op 16 december was begonnen. Tijdens Jeffs verblijf in België gingen zijn leidinggevenden er een weekendje tussenuit. Naar later bleek waren ze naar Parijs gereeden waar het liefje van een van hen als verpleegster werkte. Ze hadden Jeff gevraagd mee te gaan stappen, maar hij kon niet weg. Hij had nog veel administratie weg te werken. Tot Jeffs verbazing en verrassing stond ineens generaal Patton voor zijn neus en vroeg hem naar de leidinggevende. Jeff: *'I'm in charge, sir.'* Dat was aanleiding voor (de zeer racistische) Patton hem, per september 1945, tot tweede luitenant te promoveren. Destijds een uitzonderlijke positie voor een zwarte Amerikaan. Jeffs eenheid keerde na afloop van de *Battle of*

the Bulge nog een paar maanden terug naar Margraten om daar opnieuw lijken te begraven. Er werden honderden zwarte Amerikaanse soldaten ingezet bij het begraven van circa 20.000 gesneuvelden. Jeff zag in die tijd geen lijken van zwarte soldaten. In januari 1946 keerde hij per schip terug naar de VS. Net voor vertrek uit Europa werd hij bevorderd tot eerste luitenant en kreeg hij

'De mannen kregen een schep en een houweel, en dat was dat. Er waren geen lijkkisten, geen graafmachines, niets'

de daarbij horende zilveren balk op zijn uniform gespeld. Bij aankomst in New York werd hij door andere teruggekeerde zwarte soldaten gefeliciteerd. Ze waren er trots op dat 'een van hen' zo'n hoge rang had. Maar de reis terug naar Alabama verliep onthutsend. In de trein, net voorbij Washington, begon het al. De hooggeplaatste veteraan moest van plaats wisselen en gaan zitten op een plek die voor zwarten was bestemd. In de rook van de locomotief.

Uitzonderingen

Al was het overgrote deel van de zwarte militairen niet bij gevechten betrokken, er waren uitzonderingen. Sommige eenheden streden al voor vertrek naar Europa om hun vaardigheden in te mogen zetten in gevechtsfuncties, zoals *The Tuskegee Airmen*. En bij de landing in Normandië hielden *Black Barrage Balloon Troops* de Duitse bommenwerpers op afstand. Er waren ook zogenaamde ►



Afro-Amerikaanse soldaat aan de oever van de Maas bij Maastricht. Op de achtergrond de bekende Sint Servaasbrug.

All Black Tank Battalions actief, zoals het 784e dat Venlo bevrijdde en het 761e dat vocht in de *Battle of the Bulge*. Ook bij de infanterie vochten zwarte Amerikanen mee. Het Amerikaanse leger had namelijk in Normandië en in de Ardennen zoveel infanteristen verloren dat ze vrijwilligers opriepen zich te melden. Ruim 5.000 zwarte Amerikanen reageerden op de oproep. Hieruit werden er 2.221 gekozen. Het leger werd tijdelijk gedesegregeerd zodat ze in infanterie-eenheden konden meevechten. Op de Amerikaanse begraafplaats Margraten liggen 169 Afro-Amerikanen begraven en drie worden er herdacht als vermisten. Op hun begrafenislicenties staat *race code* '2'. Pas in 2014 werd ontdekt dat er zoveel zwarte Amerikaanse gesneuvelden in Margraten werden herdacht. Tot 2009 ontbrak het in het collectieve geheugen van ons land nagenoeg aan kennis over de deelname van zwarte Amerikaanse soldaten aan de bevrijding van Nederland. Dit merkte ook Jefferson Wiggins. Jeff en zijn toenmalige leidinggevende, kapitein W. Solms, waren door het gemeentebestuur van Margraten uitgenodigd om de première van de documentaire *Akkers van Margraten* en de presentatie van het boek *Van boerenakker tot soldatenkerkhof* bij te wonen. Er waren heel wat

media aanwezig. De journalisten waren mateloos geïnteresseerd in Jeff omdat geen van hen eerder gehoord had over zwarte Amerikaanse bevrijders. Jeff echter was niet alleen verrast door al die aandacht, maar ook boos over de gebrekkige kennis over het gesegregeerde Amerikaanse leger. *'People should know!'* stelde hij.

Compassie

In het collectieve geheugen was de rol van Afro-Amerikaanse soldaten misschien onbekend, maar ter plaatse konden velen deze zwarte soldaten niet vergeten. Rond 2008 vertelde een oude boerenvrouw uit Margraten dat ze destijds zo'n compassie had gehad met die zwarte jongens die de lijken hadden moeten begraven. Ook zei ze hoe slecht deze 'jongens' behandeld werden door de witte manschappen waarvan ze strikt gescheiden in de omgeving waren gestationeerd.

Alle soldaten werden in Limburg gezien als bevrijders en werden in de armen gesloten, ongeacht hun huidskleur. Voor zwarte soldaten was dit hartelijke welkom een volkomen verrassing. Er vormden zich innige vriendschappen en relaties, ondanks de strikte voorwaarden waaraan de soldaten zich van de legerleiding moesten houden. De kinderen die geboren werden uit een relatie tussen een Limburgse vrouw en een Afro-Amerikaanse bevrijder werden in het witte naoorlogse Limburg 'Amerikaantjes' of 'missiekindjes' genoemd. In ons land zijn circa 10.000 bevrijdingskinderen geboren. Zeventig van hen hadden een Afro-Amerikaanse vader (cijfers van Ad van Liempt) en de meesten werden geboren in Limburg. Aanvankelijk vond men hen exotisch, met zo'n kleurtje. Later in hun leven liepen deze bevrijdingskinderen toch tegen problemen aan. Voor het boek *Kinderen van zwarte bevrijders – Een verzwegen geschiedenis* werden naast twaalf van hen ook Limburgers uit de bevrijdingstijd geïnterviewd. Sinds 2015 vormen de meesten van deze kinderen een vaste vriendengroep.

Uit onderzoek van historicus Sebastiaan Vonk blijkt dat tijdens de Tweede Wereldoorlog ongeveer 16.000 Afro-Amerikaanse soldaten in Nederland waren gestationeerd. In Nederlandse archieven was tot voor kort niets over hen te vinden, maar wel in Amerikaanse. Ook blijken heemkundearchieven, parochiedagboeken en huis-aan-huisblaadjes goede bronnen van informatie te zijn.

Het oral history-project *Blackliberators.nl* wil in samenwerking met een onderzoeksproject dat momenteel in de VS loopt, achterhalen wie 'the 172 African Americans of Margraten' waren. Het in 2014 uitgegeven boek *Van Alabama naar Margraten*, waarin de herinneringen van grafdekker Jefferson Wiggins zijn opgetekend, heeft geleid tot een schat aan verhalen om voor volgende generaties te bewaren. ■

Verder lezen

Kirkels, Purnot, Roebroeks, *Van boerenakker tot soldatenkerkhof*.

Ooggetuigenverhalen over de aanleg van de Amerikaanse begraafplaats Margraten (St. Akkers Van Margraten, 2009).

M. Kirkels, *Van Alabama naar Margraten. Herinneringen van grafdekker Jefferson Wiggins* (in eigen beheer, 2014).

M. Kirkels, *Kinderen van zwarte bevrijders. Een verzwegen geschiedenis* (Vantilt, 2017).

■ Documentaire *Akkers van Margraten*, Eugenie Jansen en Albert Elings, verkrijgbaar op dvd.

■ www.akkersvanmargraten.nl

■ www.blackliberators.nl

Bla, bla, bla

Ik nader de Martinus Nijhoffbrug over de Waal nabij Zaltbommel. Ondanks de neiging het sonnet van Martinus Nijhoff te gaan reciteren, zet ik de radio aan. De auto is de enige plek op de wereld waarin ik naar de radio luister. Ik hoor de nieuwsberichten: 'Rutte heeft in zijn speech op de klimaatop in Glasgow gezegd dat in deze ernstige klimaatcrisis geen behoefte is aan "bla, bla, bla" maar aan "actie, actie, actie."

Goed gejat is beter dan slecht bedacht, zullen we maar denken. De gastheer van de klimaatconferentie, premier Johnson, opende immers met de frase dat hij 'minder "bla, bla, bla" en meer actie' wilde. Pikant is dat de Zweedse klimaativiste Greta Thunberg dezelfde Johnson (en Biden en Macron) op een klimaatop voor jongeren in Milaan in september 2021 op de hak nam. Ze zei toen: 'Politici komen nooit verder dan "bla, bla, bla."

'De desastreuze invloed van de mens wordt overal op aarde zichtbaar; dat dwingt ons anders te gaan denken over tijd en ruimte van de mens in verleden, heden en toekomst'

De nieuwslezer vervolgt: 'In de Alpen is al enorm veel sneeuw gevallen. De koorts bij skiliefhebbers loopt op. Ze willen massaal weer naar de pistes kunnen vertrekken. In wat voor wereld leef ik? In de laatste herfstvakantie zijn op Schiphol records verbroken. Er zijn meer passagiers vervoerd dan vóór de coronacrisis. Tijdens de klimaatmars op de Dam op 6 november hoor ik een deelnemer zeggen: 'Ze moeten de industrie en de luchtvaart aanpakken. En ik wil geen kinderen vanwege het klimaat.'

Het is chaos. Overal. Zelfs in mijn hoofd. Alles buitelt over elkaar. Klimaatgekkies en -ontkenners voeren een koude oorlog. Windboeren vullen het land met torenhoge, horizonvervuilende molens. Met Marsman denkend aan Holland zie ik... onafzienbare rijen windturbines. Goed voor het klimaat. Ze maken ondertussen gehakt van vogels. En het is nooit genoeg. Daarom zetten we de zee ook vol. De stroomvretende datacenters van Microsoft moeten draaien. We lijden aan elektrobesitas. Alles heeft elektriciteit nodig: horloge, wekker, tandenborstel, auto, warmtepomp, e-book, e-bike. Het 'geologische tijdperk van de mens' (het antropoceen) waarin de desastreuze invloed van de mens overal op aarde zichtbaar wordt, dwingt ons anders te gaan denken over

tijd en ruimte van de mens in verleden, heden en toekomst.

Tijd om elkaar op het zevende Nationaal Geschiedenisonderwijscongres op 11 maart 2022 te ontmoeten. Om onze gedachten en gevoelens en die van onze leerlingen te thematiseren. Het gaat over de vraag welke invloed de omgeving heeft op de mens en welke invloed de mens heeft op zijn omgeving. Het ráákt ons. Waar staan we, waar gaan we heen en waarvoor? Moeten we helemaal opnieuw beginnen, ons herbronnen? De geschiedenis van de mens is vervlochten met die van de aarde. Het brengt ons bij de overdenking van de vraag aller vragen: de wereld waarin ik leef, waar is die vandaan gekomen? En waarheen gaat zij? Deze vragen stijgen pas werkelijk uit boven het 'bla, bla, bla'. ■



Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

**Vrijdag 11 maart 2022
in Den Haag**

Zet de datum vast in uw agenda!

Mens en klimaat in de geschiedenisles

Klimaatverandering dwingt ons om anders na te denken over de relatie tussen mens en natuur, over de toekomst, en daarmee ook over het verleden. Wat betekent het 'tijdperk van de mens', het antropoceen, voor ons en voor onze leerlingen? Hoe kunnen we geschiedenis doceren op een tijdschaal die veel groter is dan de afgelopen drie millennia? Hoe dacht men over geschiedenis voordat zij werd afgezet tegen de natuur en wat kunnen we daarvan leren? Deze en meer actuele vragen komen aan bod tijdens het zevende Nationaal Geschiedenisonderwijscongres.

Voorlopig programma

Ochtend: Twee lezingen rond het thema.

Middag: Verschillende workshops, onder meer over Big History, Doggerland, Landschapsgeschiedenis en over *Zwaarden, paarden en ziektekiemen* van Jared Diamond.

Meer informatie vindt u in de flyer bij Kleio 1 en op de website www.vgnkleio.nl.

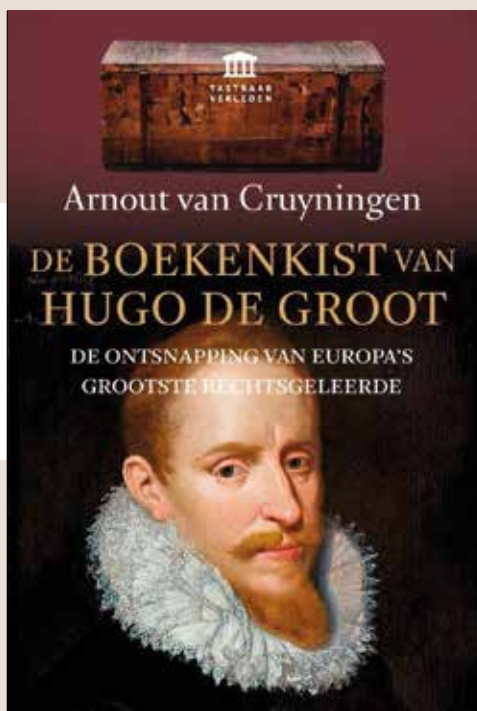


De Grote ontsnapping

De boekenkist van Hugo de Groot.

De ontsnapping van Europa's grootste rechtsgeleerde. *Arnout van Cruyningen* (Omniboek, Utrecht 2021), 224 blz., € 20,99

Hugo de Groot wordt eind augustus 1618 op het Binnenhof in Den Haag gearresteerd en driekwart jaar later in de Rolzaal door vierentwintig rechters tot levenslang veroordeeld. De straf 'in eeuwige gevangenis' moet hij uitzitten in het 'Huys van Loevesteyn' en zoals historicus Arnout van Cruyningen het in de biografie over De Groot beschrijft, lijkt vluchten niet te kunnen. Het slot is namelijk voorzien van diepe grachten rondom en zware muren van binnen. Ook heeft een fanatieke luitenant, die 'de arminiaanse denkbeelden van zijn gevangene verafschuwt', de supervisie over de bewaking en op alle vensters tralies en dwangijzers geplaatst. Een paar lichtpuntjes zijn er nog wel: zo mag De Groot blijven schrijven, de detentie blijkt een vruchtbare periode, en beschikt hij over boeken 'voor de oefening van allerlei geleerdheid', die in een kist worden gebracht en gehaald. Eveneens verkeert zijn vrouw Maria van Reigersberch in zijn nabijheid en is zij, volgens zijn ouders, zijn 'enige troost in deze zware beproeving'. Samen met het dienstmeisje Elsje van Houwelingen bereidt zij de maaltijden, waarvoor hij per dag een 'traktement' van vierentwintig stuivers ontvangt. Bedenkt zijn echtgenote het vluchtplan, of het dienstmeisje? De auteur kan het niet met zekerheid vertellen. Wel staat vast dat het passen en meten is en de grote verdwijnruc wordt uitgeprobeerd. Alleen met zijn linnen ondergoed en een paar zijden kousen aan kan hij, gekromd, hooguit voor een paar uur, in de boekenkist. Het wachten is nu op een gunstig tijdstip. Dat dient zich in maart 1621 aan, als



de strenge commandeur de burcht verlaat in verband met zijn bevordering tot kapitein. De ontsnapping wordt door Van Cruyningen in detail beschreven, wat het verhaal nog altijd spannend maakt, ook al kent vrijwel iedereen de voorspoedige afloop. Een paar keer voorkomt het dienstmeisje op het laatste moment dat de soldaten de kist openen en is het bijna letterlijk kantje boord als zij de kist over een dunne plank tussen de wal en het schip slepen. Door de alertheid en gevatheid van Elsje wordt voorkomen dat Europa's grootste geleerde niet plompverloren in het water valt en jammerlijk de verdrinkingsdood sterft.

Uiteraard komen er ook andere episodes en facetten in de biografie aan de orde. Te beginnen bij de jeugd van Hugo de Groot. In 1583 wordt De Groot in Delft geboren. De Groot is afkomstig uit een notabele familie en al heel jong manifesteert hij zich als een 'wonderkind', dat in het Latijn gedichten schrijft en boeken uit het Latijn vertaalt. Ook begint hij al op elfjarige leeftijd aan de Universiteit van Leiden aan de studies 'wijsbegeerte, Godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, sterrelooptkunde en wiskunst', die hij na vier jaar min of meer afsluit. Verder begeleidt hij op zijn vijftiende Johan van Oldenbarnevelt naar Frankrijk, waar Hendrik IV van een vredesverdrag met

Spanje moet worden afgehouden. De schranderheid en zeldzame geleerdheid valt daar zó op, dat *le miracle d'Hollande* een gouden medaille van de koning en een eredoctoraat in de rechten aan de Universiteit van Orléans ontvangt. Ook zijn maatschappelijke carrière kan voortvarend en succesvol worden genoemd. Amper drieëntwintig is De Groot als hij advocaat-fiscaal en openbaar aanklager bij het Hof van Holland en Zeeland is. En als opstap naar de functie van landsadvocaat van Holland wordt hij tien jaar later pensionaris van Rotterdam. Eveneens vloeit er, nog jong als hij is, een aantal publicaties uit zijn pen met als belangrijkste en bekendste *Mare Liberum*, naar aanleiding van de omstreden buitneming van een Portugees schip. Op religieus gebied doet hij zich eveneens gelden. In de geloofsstrijd die woedt, kiest hij partij voor de remonstranten, die de leer van de predestinatie als rekkelijk interpreteren. In tegenstelling tot de aanhangers van Gomarus, de contraremonstranten, staat voor hen het reeds uitverkoren zijn door God bij de geboorte nog lang niet vast. Als de theologische twisten vervolgens eveneens verregaande politieke en maatschappelijke implicaties krijgen, schaart hij zich achter Johan van Oldenbarnevelt, lijnrecht tegenover stadhouder prins Maurits, met alle persoonlijke gevolgen van dien. Ook aan de periode in ballingschap tot aan de dood van De Groot in 1645 besteedt Van Cruyningen ruime aandacht. Onder meer aan zijn verblijf in Frankrijk, waar de koning hem financieel onderhoudt en alle vrijheid geeft, zodat hij zich volledig aan zijn schrijverschap kan wijden. Daar passeren zijn ambassadeurschap voor Zweden en de terugkeer naar zijn geboorteland, dat hij weer overhaast moet verlaten, de revue. Verder bevat de zeer toegankelijke en leesbare levensgeschiedenis, die met tal van gravures en portretten is verlucht, een uiteenzetting over de VOC, *Mare liberum* en *De iure belli ac pacis*, het andere belangwekkende en zeer invloedrijke werk van Hugo Grotius, van wie in Delft prominent een standbeeld staat.

Gert Moleman

Spijkerharde oordelen

Kolonialisme en racisme. Een postkoloniale kroniek. Jan Breman (Amsterdam University Press, Amsterdam 2021), 404 blz., € 29,99

Wie tegenwoordig iets relativerends zegt of schrijft over een koloniale aangelegenheid behoort al snel tot de club van reactionairen. Dat is anders geweest. Toen Jan Breman in 1987 zijn studie over de onderdrukking en uitbuiting van koelies op Sumatra het licht deed zien, was hij de klokkenluider in het land van voornamelijk trotse geleerden. Wij hadden daar iets groots verricht en het geluid van Breman was anders: tegendraads en spijkerhard. Ontwikkelingssocioloog Breman bundelde veertien artikelen en introduceert ze met een stuk over zijn eigen achtergrond. Breman blijft Breman, zijn oordeel is nog steeds spijkerhard. Hoewel hij waardering uit voor de geschriften van anderen – waar hij kan, bouwt hij voort op wat historici te berde hebben gebracht – ontsnapt geen wetenschapper aan zijn kritiek. Of je nu Cees Fasseur, Henk Wesseling, Gert Oostindie, Piet Emmer, Remco Raben of Ulbe Bosma heet. Breman heeft altijd kanttekeningen, nuanceverschillen, of soms ronduit weerleggingen van wat de ander heeft geponeerd. En dat dan in fraaie volzinnen, geïllustreerd met wetenschappelijk verantwoord bewijs. Wat Breman betoogt, laat zich kort weergeven: het kolonialisme in Nederlands-Indië en in de Congo ging uit van witte superioriteit en nietsontziende uitbuiting van de lokale bevolking. Er was sprake van een systeem waarin alles ondergeschikt was aan winstmaximalisatie van het moederland, ook al deed men het voorkomen alsof daar het brengen van beschaving tegenover stond. Ook na de dekolonisatie is er sprake van racistisch beleid. Nederland heeft



het wingewest Indonesië verwoest en ontwricht achtergelaten, en heeft gebouwd op het geaccumuleerde rendement van eeuwenlange uitbuiting. Breman is onbarmhartig in het gebruik van citaten. Hijzelf noemt het 'rauw'. In een poging om zoveel mogelijk rubber te krijgen, toonden blanke meesters vormen van bezetenheid in de Congo waarbij beschrijvingen je onpasselijk maken. 'De galg wordt opgesteld. De koord is te hoog vastgemaakt. Ze tillen de nikker naar omhoog en doen hem een knoop om. De koord draait gedurende enkele ogenblikken, dan krak, het individu ligt te spartelen op de grond. Een schot in de nek en klaar is Kees.' En dat onder het mom van het brengen van beschaving. Breman heeft het over terreur en over een 'koloniaal schrikbewind'. Wat Breman ook aan toont, is dat het niet beter werd toen Leopold II, door schandalen gedwongen, Congo aan de Belgische staat moest overdragen. Noch werd het beter toen het cultuurstelsel in Indië ten grave werd gedragen. De rassenhaat bleef hetzelfde. De minachting voor de lokale cultuur bleef even groot. 'Racisme bleef de hoeksteen van het laatkoloniaal bestel. De "inlander" promoveerde van *Untermensch* tot medemens, nog steeds inferieur maar onder blanke leiding voor zedelijke en intellectuele leiding' (p. 182).

Breman trekt dit verder en laat niet na om de geschiedenis van zijn voorouders – arbeiders – hierin te betrekken. 'Het racisme waarop de koloniale verhouding gebaseerd was, deed sterk denken aan de denigrerende en discriminerende houding die de elite in het moederland had aangenomen jegens de werkende klasse. Zedelijke minderwaardigheid, lage intelligentie, gemis aan discipline, werkonwilligheid en nog meer van dit soort diskwalificaties, die aan het gedrag werden toegeschreven en de moraal van het proletariaat conditioneerden, maakten de lotsverbetering van deze onderklasse tot een al even hachelijke onderneming als de verhoging van het peil van welzijn en welvaart van de inlanders' (p. 185). *Kolonialisme en racisme* boeit van het begin tot bijna het einde. Twee (de twee kortste) van de veertien artikelen ogen gedateerd. Het betoog van Breman blijft echter meer dan overeind en houdt actualiteitswaarde voor de houding van de Nederlandse en Belgische staat tot Indonesië en Congo.

Ger Jan Onrust

Zoektocht naar een Canadese soldaat

H.W.R. was hier. Canada, Nederland, de Bevrijding en de zoektocht naar soldaat Harold Wilbert Roszell. *Ernst Arbouw* (Atlas Contact, Amsterdam 2021), 280 blz., € 21,99

Harold Wilbert Roszell uit Toronto is net zeventien wanneer hij zich in 1941 aanmeldt bij het leger. Omdat hij niet de vereiste leeftijd heeft, verandert hij zijn geboortedatum. Geen probleem blijktbaar. Een maand na D-day zet hij in Normandië voet aan wal. Vervolgens rukt hij met de tweede Canadese



infanteriedivisie via Caen, Dieppe, Antwerpen en Zeeland naar Nijmegen op, waar gedurende een lange en barre winter (een van de koudste ooit) pas op de plaats wordt gemaakt. Na het slechten van de Rijnbarrière in het voorjaar gaat de opmars verder richting de stad Groningen. Begin april 1945 wordt na een hevige strijd ook het laatste Duitse bolwerk in de provincie aan de zegekar gebonden. Als 'batman' ('soldaat-bediende-chauffeur en manusje-van-alles voor een officier') verkeert Harold tijdens zijn 'oorlogsavontuur' niet in de voorste en meest gevaarlijke linie. Om vermoedelijk die reden houdt hij zich in Eelde-Paterswolde op, waar het legerhoofdkwartier zijn intrek heeft genomen, tien kilometer ten zuiden van de frontstad. De oorlog zit er nu bijna op en in een boom op een landgoed aldaar kerft hij zijn initialen: 'H.W.R. Toronto. Canada.' Wellicht zijn laatste levensteken, want op 16 april komt er een einde aan zijn jonge leven. Schoot een sluipschutter of een vluchtende collaborateur hem dood? Niemand die het weet. Harold ligt in Holten in Overijssel op de Canadese erebegraafplaats begraven. Het is een boswachter die driekwart eeuw later de drie letters ontdekt en er auteur Ernst Arbouw op Facebook op attendeert. Hij laat er als journalist geen gras over groeien. Ook al lijkt zijn onderzoek onbegonnen werk, op een oorlogswebsite heeft hij al snel de naam te pakken. En zowaar, met dank aan de *Toronto Star*, een rouwadvertentie. Niet lang daarna ontmoet hij in Amsterdam een nicht van Roszell. Zij is met haar

man – kan het nog toevalliger? – vanuit de hoofdstad aan een vakantiereis door Europa begonnen. Door haar gaan er vervolgens op sociale media andere familieleden voor hem open. Tijdens zijn verblijf van zes weken in Canada, waar hij research verricht in archieven en diverse mensen spreekt, heeft hij eveneens vindingsgeluk. Vooral zijn verhaal voor de radio en op twee televisiestations maakt tal van reacties los, die hem nog meer informatie verschaffen. Hij krijgt te horen dat er in Canada decennialang weinig belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog is geweest. In 1995 werden de Canadezen 'wakker geschud'. Zij zagen toen live de herdenking van de bevrijding in Nederland met de maar liefst zesduizend veteranen, die 'juichend en huilend' werden onthaald. Alsof zij opnieuw de bevrijders waren! De gedetailleerde reconstructie van de zoektocht, de gesprekken met verwanten en met een laatste veteraan, historici en andere insiders, de e-mails, Harold's brieven aan zijn moeder, de epistels aan zijn broer, enzovoort, zijn fascinerend om te lezen. Ook de hoofdstukken over de Canadese strijdkrachten zijn uitermate boeiend. Zo vertelt de auteur dat in 1939 Canada als een van de eerste naties Duitsland de oorlog verklaarde, terwijl de defensie uit anderhalve man en een paardenkop bestond. Direct daarna overspoelden tienduizenden vrijwilligers de rekruteringskantoren. Zoveel dat het land in het heetst van de strijd maar liefst vier divisies naar Europa kon sturen. Ronduit spannend leest Arbouws verslag over de bevrijding van Groningen. De Duitsers gaven zich in de meeste steden over, in de provinciehoofdstad gebeurde dat niet. In 'klein Stalingrad' werd van straat tot straat en van huis tot huis om elke meter grondgebied gevochten. Op vele plekken zijn de littekens nu nog zichtbaar. Volgens de auteur is de scheur in de achtermuur van het stadhuis, veroorzaakt door 'een perfect gemikt schot van een Canadese tank' inmiddels een toeristische trekpleister. *H.W.R. was hier* is een historisch werk, dat de lezer moeilijk opzij kan leggen!

Gert Moleman

Dramatisch drieluik

Vuistrecht en wisselgeld.

Nederland en de Frans-Duitse oorlog 1870-71. Paul Moeyes (Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2021), 424 blz., € 32,50

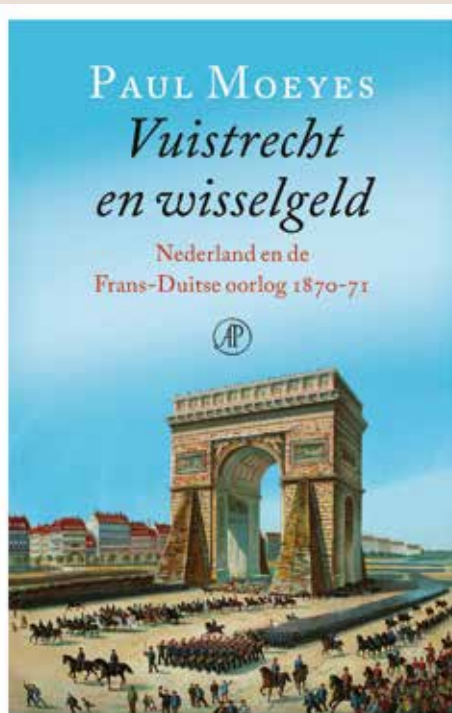
Om de Eerste en Tweede Wereldoorlog beter te kunnen begrijpen, is inzicht in de Frans-Duitse Oorlog noodzakelijk. Daarom is het nieuwste boek van Eerste Wereldoorlogkenner Paul Moeyes een welkome aanvulling op de reeds bestaande Nederlandstalige literatuur. In het voorwoord wordt de Frans-Duitse Oorlog benaderd als het eerste paneel van een dramatisch drieluik, omdat deze drie oorlogen uit elkaar voortvloeien (Hiltermann, 1988; Van Asperen de Boer, 2007; Doedens & Mulder, 2015). Het boek *Vuistrecht en wisselgeld* telt vijf hoofdstukken en een epiloog. De aanloop

'Een cruciaal gegeven was de groeiende macht van Pruisen die het machtsevenwicht in Europa dreigde te verstoren'

naar de Frans-Duitse Oorlog had in het eerste hoofdstuk uitvoeriger behandeld mogen worden. Een cruciaal gegeven was de groeiende macht van Pruisen die het machtsevenwicht in Europa dreigde te verstoren. De militaire successen van Pruisen werden vooral door de Europese grootmacht Frankrijk met argusogen gadeslagen. De snelle overwinning van Pruisen in 1866 op Oostenrijk tijdens de 'Bruderkrieg' bracht een schok teweeg in Frankrijk, dat zijn positie op het vasteland ernstig bedreigd zag. Tegen die achtergrond was een militaire confrontatie onvermijdelijk. ▶

Een diplomatieke rel rondom de Spaanse troonopvolgingskwesie zorgde ervoor dat de Franse regering op 19 juli 1870 de oorlog verklaarde aan Pruisen. Deze oorlog kwam in Frankrijk niet als een verrassing en kon bovendien op ruime steun van de bevolking rekenen. In Parijs riep de oorlogsverklaring een patriotisch enthousiasme op. Het Franse vertrouwen in de overwinning wekt geen verwondering, omdat de Franse troepen in recente conflicten militaire successen hadden behaald. De Frans-Duitse Oorlog verliep echter dramatisch voor Frankrijk. Paul Moeyes heeft daar verschillende verklaringen voor. Om te beginnen onderschatte Frankrijk de kracht van de tegenstander. Het Pruisische leger was namelijk veel beter georganiseerd. Een ander probleem was dat Frankrijk geen uitgewerkt aanvalsplan had. Daarnaast miskende Napoleon III de betekenis van de moderne techniek, in het bijzonder van de spoorwegen en nieuwe artillerie.

Pruisen profiteerde in hoge mate van de technische revolutie. Dankzij het spoor kon stafchef Helmuth von Moltke zijn troepen snel mobiliseren en transporteren. De gevolgen lieten niet lang op zich wachten. Op 2 september 1870 werden Franse troepen onder commando van Patrice de Mac-Mahon verslagen in een bloedige slag bij de vestingstad Sedan. Tijdens de strijd werd keizer Napoleon III gevangengenomen. De Fransen hadden echter nog een laatste troef in handen, namelijk het mobiliseren van de potentie van de Franse samenleving om te trachten het onheil af te wenden, de zogeheten 'totale oorlog' die in hoofdstuk 4 wordt belicht. In Parijs werd iedereen gemobiliseerd die in staat was om de op 4 september 1870 uitgeroepen Derde Franse Republiek te verdedigen. De Duitsers die de Franse hoofdstad vanaf 19 september belegerden, kregen vrijwel meteen met de nieuwe strijdwijze, de stadsguerrilla, te maken.¹ Toen de belegering te lang begon te duren, werd op 5 januari 1871 besloten om de stad te beschieten. Drie weken later gaf Parijs zich over. Op 10 mei 1871 werd in Frankfurt de vrede getekend. De Duitse soldaten werden bij hun



terugkeer als helden onthaald, terwijl de Fransen verbitterd en vernederd waren. Op 18 januari 1871 werd de Pruisische koning Wilhelm I in de Spiegelzaal van Versailles gekroond tot keizer van Duitsland. Frankrijk moest Elzas-Lotharingen afstaan als strategische bufferzone. De kwestie Elzas-Lotharingen bleef een open zenuw in de Europese politiek. Deze en andere gebieden werden destijds als 'wisselgeld' ingezet bij de Europese machtspolitiek. Paul Moeyes stelt daarbij vast dat 'de plaatselijke bevolking niets werd gevraagd en dat de Franse soevereiniteitsrechten totaal genegeerd werden' (p. 193).

Bij deze constatering mis ik een kritische reflectie op de toenmalige Franse koloniale expansie, waarbij evenmin rekening werd gehouden met de rechten van de gekoloniseerde bevolking. De Elzas werd in 1681 door de Fransen veroverd en bij de Vrede van Rijswijk (1697) definitief bij Frankrijk gevoegd. Napoleon III had destijds plannen om België in te lijven en Luxemburg te kopen. De Franse verontwaardiging over het verlies van 'hun' grondgebied was dus hypocriet. Het conflict van maar zes maanden was een politieke mijlpaal die zijn donkere schaduw tot ver in de twintigste eeuw vooruitwierp. De Europese machtsverhoudingen

waren onherkenbaar veranderd. Het gekrenkte Frankrijk, dat tijdens de Frans-Duitse Oorlog geheel op zichzelf was aangewezen, ging namelijk naarstig op zoek naar bondgenoten in een poging om Duitsland te isoleren. De Pruisische zege in 1871 leverde uiteindelijk rampspoed op en bleek een pyrrusoverwinning.² In de zomer van 1914 werd de 'gewapende vrede' in Europa wreed verstoord door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Paul Moeyes besluit zijn boek met de juiste observatie dat 'wie vrede wil geen rancune moet zaaien' (p. 362). Het is pijnlijk dat deze les pas na de Tweede Wereldoorlog werd getrokken. De impact van deze oorlog op Nederland was veel groter dan de Frans-Duitse en de Eerste Wereldoorlog.

De auteur belicht de impact van de Frans-Duitse Oorlog op ons land louter aan de hand van berichtgeving en reacties in Nederlandse dagbladen. Deze focus had in de subtitel van het boek scherper verwoord mogen worden. Het feit dat dit gewapende conflict breed in de Nederlandse pers werd uitgemeten is minder verrassend dan de auteur suggereert. Het betrof hier namelijk een machtig buurland van Nederland dat het 'vuistrecht' niet schuwde. Het fenomeen 'nepnieuws' in de pers (p. 52) had meer aandacht mogen krijgen, omdat tijdens oorlogen de waarheid vaak als eerste sneuvelt. De nasleep van de Frans-Duitse Oorlog had in de epiloog eveneens meer aandacht mogen krijgen, omdat een kiem werd geplant voor de Eerste Wereldoorlog. Het vlot geschreven boek bevat een uitgebreid notenapparaat, register en lijst met geraadpleegde literatuur. Tevens is een kleurenkatern opgenomen. Een kritiekpunt is de slappe kافت met loslatende folie aan de randen. Daar heeft uitgeverij De Arbeiderspers een steek laten vallen.

Dennis de Kool ■

¹ M. van Santen (2005), 'De Frans-Duitse oorlog 1870-1871: een overbodige confrontatie', in: *Kleio*, jaargang 46, nummer 7, p. 6.

² D. de Kool (2008), 'De Frans-Duitse oorlog: Pruisische Pyrrusoverwinning?', in: *Kleio*, jaargang 49, nummer 6, pp. 4-7.

Hoe Hitler de oorlog verloor

In *Barbarossa* behandelt Jonathan Dimbleby op boeiende wijze een van de meest beslissende veldslagen uit de Tweede Wereldoorlog. Met behulp van nieuw bronnenmateriaal ontrafelt hij militaire, politieke en diplomatieke strategieën, portretteert hij de belangrijkste hoofdrolspelers en vertelt hij het verhaal van de mannen en vrouwen op het slagveld – van zowel de slachtoffers als de daders.

Er was veel veranderd in de Sovjet-Unie in de tijd dat Eden op zee was. Het Rode Leger had niet alleen de Duitse aanval op Moskou afgeslagen, maar had de Duitse legers met een grootscheepse tegenaanval meteen ook gedwongen tot een smadelijke aftocht. De snelheid en de gewelddadigheid van de Russische tegenaanval, die op 5 december was begonnen – dezelfde dag dat Bock eindelijk had erkend dat Operatie Tyfoon was mislukt – hadden de uitgeputte Duitse troepen overrompeld. Zjoekov had zijn plan een paar dagen eerder, op 30 november, aan Stalin voorgelegd. De Sovjetleider had in de kantlijn eenvoudigweg geschreven: ‘Akkoord. J. Stalin.’ Met de Siberische divisies en de reservistenlegers die niet waren ingezet voor de verdediging van Moskou erbij, had Zjoekov meer dan een miljoen manschappen tot zijn beschikking om op een vijand af te sturen die gedemoraliseerd was en bezig snel door zijn pantservoertuigen, brandstof, wapens en andere voorraden heen te raken. Zijn plan was om de pantsergroepen 3 en 4 uit Istra en Klin te verjagen, het 2de pantserleger van Guderian uit Toela te verdrijven en het 4de leger van Kluge ten westen van de hoofdstad te splijten, met als uiteindelijke doel een weg voor het Rode Leger te banen teneinde Smolensk te heroveren. Met steun van meer dan 75.000 kanonnen en mortieren, 774 tanks en, van cruciaal belang, 1370 gevechtsvliegtuigen, die de Russen voor het eerst heer

en meester in de lucht maakten, had Zjoekov een aanvalsmacht bijeengebracht die de legers van Bock zonder meer de baas kon. LeGERgroep Midden was verregaand ondermijnd door een venijnige combinatie van verliezen, honger en extreme kou. Mannen die in schuttersputjes hadden moeten toezien hoe hun kameraden doodvroren en die zelf door bevriezing vingers en tenen hadden verloren, wilden weinig anders meer dan vluchten. Sommigen konden zich nauwelijks verroeren. Luitenant Kurt Grumann was op de EHBO-post van zijn eenheid, waar hij in zijn dagboek schreef: ‘Tachtig man werden hier vandaag binnengebracht, de helft met tweede- of derdegraadsbevriezing. Hun gezwollen benen zitten onder de blaren, en het lijken geen ledematen meer: het is gewoon een vormeloze massa. In sommige gevallen is

het afsterven al begonnen.’ Hij voegde eraan toe: ‘Waar dient het allemaal voor?’ Alleen al in december had het Ostheer, volgens eigen schattingen van de Wehrmacht, 90.000 slachtoffers te betreuren door andere oorzaken dan vijandelijke acties. Sommige Duitse eenheden waren al zo zwaar op de proef gesteld door hun mislukte poging om Moskou in te nemen dat ze het niet meer aankonden en lukraak op de vlucht sloegen. ‘Vanuit de sneeuwstorm kwamen soldaten terugrennen, als een op hol geslagen kudde dieren,’ zou infanterist Albrecht Linsen zich later herinneren. ‘Een eenzame officier stond pal in die wanhopige meute; hij maakte wilde gebaren, probeerde zijn pistool te trekken, maar liet het toen domweg gebeuren. Onze pelotonscommandant deed geen enkele poging om nog mensen tegen ▶

Duitse soldaten bij Stalingrad, november 1942. Beeld: Everett Collection/Schutterstock.com.



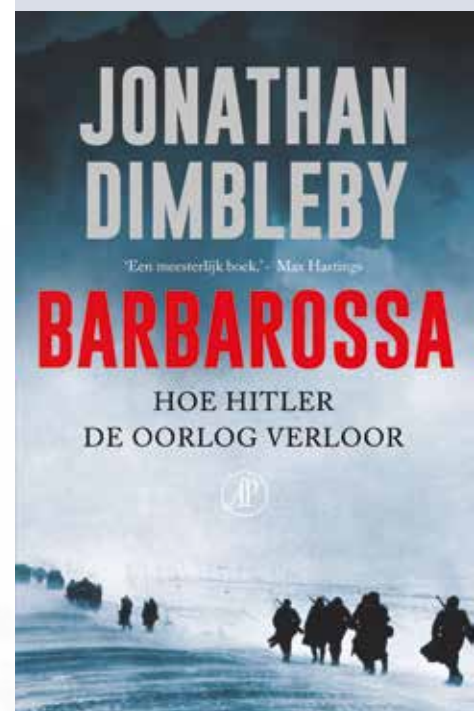
te houden.’ Linsen voegde zich ook in het gedrang, maar werd getroffen door een scherf van een granaat die vlak bij hem tot ontploffing was gekomen. Hij voelde een brandende pijn in zijn rechterbovenbeen: ‘Ik dacht ik ga hier dood, 21 jaar oud, in de sneeuw voor Moskou.’ Hij sleepte zich echter voort langs de weg, waar hij zijn vluchtende kameraden in sneeuwvlagen zag oplossen. Hij kwam bij een vrachtauto die van de weg af in een greppel was gegleden. De chauffeur was op de vlucht geslagen, met achterlating van drie of vier mannen die te ernstig gewond waren om mee te gaan. Ze zwaaiden vruchteloos, als om zijn aandacht te trekken. Linsen hinkte verder. Het begon te schemeren en hij strompelde langs meerdere gestrande voertuigen. Hij zag de lichtjes van een dorp, dat bezet bleek te zijn door een detachement troepen dat zich nog niet bij de aftocht had aangesloten. Iemand verzorgde zijn wond, waarna hij een officieel formulier kreeg

‘En als de geest van de soldaat verdoofd was, als zijn kracht, zijn discipline en zijn wilskracht op waren, zonk hij weg in de sneeuw’

als bewijs dat hij afgekeurd was. ‘Wat een schitterend stuk papier! Na de hel die ik had doorgemaakt voelde het alsof ik absolutie had verkregen.’ Helse beelden van dood en leed op een schaal die de verbeelding van Jeroen Bosch misschien nog te boven zouden gaan vervulden zelfs degenen die er verantwoordelijk voor waren met afgrijzen. Twee maanden eerder had de 56ste infanteriedivisie van Horst Lange meegedaan aan de omsingeling van Vjazma. Hij was toen vol minachting geweest voor het Rode Leger, en voor het toenemende aantal gevangenen dat hun in handen viel, en had opgemerkt dat hij daar ‘wei-

nig intelligente gezichten’ tussen zag. En toen ze van Smolensk naar Moskou waren opgetrokken, had hij vol trots gekeken naar de ‘eindeloze, ononderbroken stroom van onze versterkingen, de ordelijk marcherende colonnes [...] het tastbare bewegen en functioneren van onze machinerie, georganiseerd tot in de kleinste details.’ Maar geleidelijk, na schijnbaar eindeloze dagen op mars, was hij mentaal en fysiek gaan verslappen. Tegen de tijd dat zijn eenheid de weg naar Krasnaja Poljana had bereikt, was hij al moe van alle gevechten en met ontzetting vervuld door de visioenen van de ‘onderwereld’ die hij zag in de ‘verkoelde ruïnes’ van één triomfantelijk verlopen strijd: *We komen langs Russische emplacements, bunkers, tankval- len, en zien de lichamen van hun soldaten – hun grijze gezichten hebben een groenige tint en zijn overdekt met dikke, donker- rode bloedkorsten. De lijken zijn beroofd door onze soldaten en hebben geen broeken en laarzen meer [...] We zien steeds meer afgrijselijke dingen en vangen glimpen op van de verschrikke- lijkste beelden.*

Nu zijn divisie zich terugtrok uit Krasnaja Poljana werd hij een semi-afstandelijke getuige van de nodeloze vernietiging die werd aangericht door een leger op de terugtocht: ‘We hebben bevel gekregen om voor we vertrekken alles in brand te steken, gebouwen gaan in vlammen op. Eén huis is vol vluchtelingen – vrouwen en huilende kinderen, dus ze zijn allemaal doods- en doodsbang.’ Een andere infanterist, Werner Host, was niet erg onder de indruk van de misère onder de Russen wier huis en leven ze moesten vernietigen: *Rode tongen van vuur dansen alsof ze de hemel zouden willen verteren – de wereld staat in brand! Kromme oude mannen en moeders met kleine kinderen haasten zich langs ons heen, een bundeltje op hun rug, hun laatste*



Barbarossa. Hoe Hitler de oorlog verloor. Jonathan Dimbleby (Arbeiderspers, Amsterdam 2021), 728 blz., € 39,99

bezittingen [...] Thuis staat ergens een kerstboom te fonkelen met de vertrouwde versiering. Dierbaren zingen prachtige kerstliedjes. Het is beter daar niet aan te denken.

Lange schreef op 6 december: *We verliezen het vertrouwen en het geloof in onszelf. Dat gaat snel, zelfs onder onze officieren. De Russen hebben het initiatief stevig naar zich toe getrokken terwijl wij ons terugtrekken [...] Het triomfalisme waarmee we onze opmars naar Moskou begonnen is volkomen verdampt. In plaats daarvan is een toenemende angst voor de Russen gekomen. En die grenst aan hysterie.*

Nauwelijks een divisie langs het hele front, van noord naar zuid, bleef een dergelijke ineenstorting van het moreel in een of meerdere eenheden bespaard. Het officiële rapport van pantsersgroep 3 vermeldde:

Van de discipline blijft weinig over. Steeds meer soldaten trekken te voet en ongewapend naar het westen, met een kalf aan een eind touw of een zak aardappelen op een slee. De weg wordt voortdurend vanuit de lucht beschoten. Degenen die bij de bombardementen omkomen worden niet meer begraven [...] Een psychose die grenst aan paniek heeft de bevoorradings-treinen in haar greep [...] Ook de bevoorradingsstroepen zitten zonder rantsoenen... Ze trekken zich terug in volstreekte verwarring [...] Het moeilijkste uur van de pantsergroep heeft geslagen.

Ten zuiden van Moskou begon het 2de pantserleger op 6 december vanuit Toela aan de terugtocht – het tijdelijke hoofdkwartier in Jasnaja Poljana was al verlaten. Het 43ste legerkorps van Heinrici trok zich terug naar het zuiden, richting Kaloega. Als zoveel van zijn collega's kon de generaal de verleiding niet weerstaan om pijnlijke vergelijkingen te trekken met het besluit van Napoleon, 129 jaar eerder, om zich uit Moskou terug te trekken. Hij was intens treurig: *We hebben met dezelfde omstandigheden te maken als in 1812, diepe sneeuw, vrijwel onbegaanbare wegen, sneeuwjachten en strenge vorst. Ik weet niet wat dit moet worden. Ik kan slechts*

hopen dat we er uiteindelijk in zullen slagen de vijand tegen te houden. Maar geen van ons heeft ook maar een flauw idee hoe dat zou moeten [...] Ons opperbevel meende de omstandigheden te kunnen negeren, maar die omstandigheden zijn voor de mens ongrijpbaar en oncontroleerbaar. En ze zullen ons uiteindelijk breken.

Kolonel Adolf Raegener schreef: 'Mannen zijn in shock. De plotselinge ineenstorting van het offensief, gevolgd door een wanordelijke aftocht naar het westen, is voor onze soldaten moeilijk te begrijpen. Iedereen denkt aan het lot van Napoleon in 1812 – en sommigen zeggen zelfs dat ons leger vervloekt is.' Luitenant Hoss, bij de pantserbrigade van Eberbach, schreef over de treurige ervaring van een nederlaag: 'We vormden een akelige, ploeterende colonne, een lange worm die naar het westen kronkelde [...] Een vollemaan hing boven het winterse landschap en maakte alles kouder [...] Ik zag de Poolster. Die had ons de weg gewezen toen we naar het oosten snelden.' De terugtrekkende legers waren als robots, ze hadden slechts één keus, de enige keus die het slagveld hun liet: doden of gedood worden. Als er nog onder hen waren die vochten voor Hitlers

versie van het vaderland, of voor Lebensraum of om het bolsjewisme en de joodse 'bacil' uit te roeien, werden hun stemmen zelden of nooit gehoord. Heinrich Haape herinnerde zich dat zijn kameraden blind en zonder vragen te stellen [vochten], zonder te willen weten wat er vóór hen lag [...] En als de geest van de soldaat verdoofd was, als zijn kracht, zijn discipline en zijn wilskracht op waren, zonk hij weg in de sneeuw. Als dat werd opgemerkt, werd hij met klappen en trappen teruggebracht tot een vaag besef dat zijn rol in het leven nog niet was uitgespeeld, en krabbelde hij overeind en ploeterde hij verder. Maar als hij bleef liggen waar hij in elkaar was gezakt, alsof hij vergeten was, bleef hij daar liggen en joeg de wind de sneeuw over hem heen en werd alles wit.

De kou was ondraaglijk. In de provisorische ziekenboeg van Haape lagen lange rijen slachtoffers te wachten tot hun laarzen werden losgesneden en er gekeken kon worden of hun bevroren ledematen weer tot leven konden worden gemasseerd of dat ze moesten worden afgezet. Er was zoveel vraag naar sterke laarzen dat als een eenheid een dode Russische soldaat vond, ze zijn benen amputeerden – of liever: 'afhakten onder de knieën' – die ze vervolgens, 'met de laarzen nog aan in de oven leggen'; dat was de enige manier om een paar kostbare laarzen van een bevroren lichaam te scheiden. ■

Een Duitse Panzerkampfwagen Tiger I en soldaten met camouflagepakken in de sneeuw. Beeld: Bundesarchiv.



VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema | beninhaarlem@hotmail.com

Eindredactie: Patsboem!
educatief, Richard de Rooij | redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan Schuijt, Nicole van der Steen, Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus, Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres: Molenveldlaan 43,
6523 RJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Wilco BV,
Meppel | ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne Elgershuizen, 06 - 137 601 25 | elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen naar: redactie@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap VGN € 80,- | Studenten € 50,-

Leden- en abonnementsadministratie: Lid worden of uw gegevens wijzigen? Stuur een mail naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans, voorzitter,
mediacontacten, pabocommissie
Maarten van Gils,
secretaris, cie. didactiek
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen,
cie. havo/vwo, Euroclio
Gerard Rozing, cie. vmbo,
cie. lerarenopleidingen
Pim Renou, ICT, communicatie, pr,
cie. wereldgeschiedenis
Jos Niewold, cie. vmbo, PVVVO

Berichten voor het VGN-bestuur kunt u sturen naar: contact@vgnkleio.nl.

Van Nul tot Nu

Als je de strip *Van Nul tot Nu* hebt gelezen dan staan sommige afbeeldingen je een leven lang helder voor ogen. Of het nu Willem Beukelszoon is die wordt toegejuicht omdat hij het haringkaken uitvond ('Ach 't was een ongelukkie, ik speelde wat met mijn mes') of Maarten Luther die vloekt en tiert, omdat hij zich op de duim sloeg bij het vastnagelen van zijn stellingen. Filips de Schone in zijn schuimende wastobbe, of de weergave van de middeleeuwse stad, waar de poep zó uit het raam gekieperd wordt – de beelden beklijven. Volgend jaar bestaat de strip 40 jaar. Ik kreeg in de late jaren tachtig voor het eerst de *Donald Ducks* in bezit waarin *Van Nul tot Nu* sinds 1982 als feuilleton werd voorgepubliceerd. Geestelijk vaders waren Thom Roep – lange tijd hoofdredacteur van *Donald Duck* – en Co Loerakker: twee volwassen kwajongens (of twee ondeugende ouwe zeurpieten) die met hun strip geen idealen hadden en die bovendien naar eigen zeggen niet veel op hadden met de academische wereld. De strip was een *instant classic* en werd later bijeengebracht in een vierdelige bundeling. Intussen zijn er meer dan een miljoen van verkocht.

De strip vond zijn weg naar kinderkamers, schoolbibliotheken en lesmethodes. Uit een vragenonderzoek onder Utrechtse geschiedenisstudenten in de jaren negentig bleek dat hun interesse in het vak was aangewakkerd door *Van Nul tot Nu*. Ik herinner me zelfs studie-

genoten die de tentamens Nederlandse geschiedenis ermee voorbereidden. Er valt genoeg af te geven op *Van Nul tot Nu*, tenminste als je een zeurpiet bent. Mensen benoemen bijvoorbeeld de historische onjuistheden (Lodewijk XIV stak de rivieren niet over met pramen) en ze hekelen stereotypen en seksisme, zoals dikke Duitsers en rondborstige vrouwen. Maar eerlijk: alle koppen zijn raar in de strip – logisch, want we hebben te maken met karikaturen. Alleen Nelson Mandela komt er goed vanaf ('Die heeft geen fouten,' aldus Loerakker in een interview).

'Anno 2021 wordt geschiedschrijving meer dan ooit op een goudschaaltje gewogen'

Anno 2021 wordt geschiedschrijving meer dan ooit op een goudschaaltje gewogen. In latere publicaties van de strip zijn hier en daar woordjes veranderd, soms terecht, soms misschien niet. Soms omdat de schrijvers dat zelf inzagen, soms vanwege kritiek. 'Negers' werd terecht 'inwoners van Afrika', maar Darwin 'ontdekte' niet, maar 'beweerde' dat de mens familie is van de aap. Zulke veranderingen zullen sommige mensen nog vast niet voldoende zijn, want oei, wat zijn we gevoelig geworden. Is de strip bijvoorbeeld niet te nationalistisch? Krijgen Coen en Van Heutsz wel de kanttekeningen die ze verdienen? Is het niet tijd voor *decolonizing the comic*? Nee, natuurlijk niet. Laat de strip de strip. En lees die. Net zoals de geschiedenisles af en toe een kolderieke karikaturenshow mag zijn, zo is dit stripverhaal dat ook: prikkelend, lachwekkend, enthousiasmerend en, in het beste geval, een reden om geschiedenis te gaan studeren. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is daar docent geschiedenis op het Willem Lodewijk Gymnasium. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.



Nationaal Holocaust Namenmonument

Afgelopen september is het Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam onthuld door koning Willem-Alexander. Op het monument staan de namen van 102.000 Nederlandse Joden en 220 Roma en Sinti, die werden vermoord tijdens de Holocaust. Het Joods Cultureel Kwartier heeft bij het monument het lesprogramma 'Een mens is pas vergeten...' ontwikkeld. Het programma bestaat uit meerdere onderdelen, in je eigen klas en op locatie. Meer informatie vind je op www.jck.nl.



Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welk historisch boek zoeken we? Stuur het antwoord voor 19 januari 2022 naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden. Het antwoord op de histocrypto uit Kleio 6 was: de Oslo-akkoorden. De winnaar is Henk Botter uit Alphen aan den Rijn. Gefeliciteerd met de boekenbon van 20 euro!

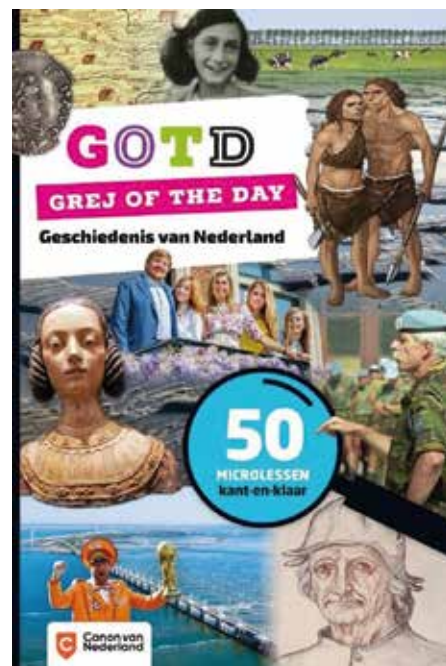


Eindredacteur gezocht!

Noordhoff is op zoek naar een nieuwe eindredacteur voor *Geschiedeniswerkplaats*. Ben jij een historicus die beschikt over actuele kennis van het geschiedenscurriculum en vakdidactiek? Heb je een duidelijke visie op het Nederlandse geschiedenisonderwijs en kun je die vertalen in leerlijnen voor de onderbouw en bovenbouw? Vind je leuk om een auteursteam te coachen en aan te sturen? Dan is dit je kans! Bekijk de vacature op de website van Noordhoff.

Grej of the day

Grej of the day is een bekende Zweedse methode waarin een *grej* centraal staat: een prikkelende microles van acht minuten. Nieuw is het boek *Grej of the day – Geschiedenis van Nederland*. Het boek bevat 50 microlessen over de Canon die geschikt zijn voor de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs en de bovenbouw van het basisonderwijs. Elke les krijgt een plekje op een poster of tijdbalk aan de wand, waardoor leerlingen na enige tijd verbanden ontdekken. Het boek *Grej of the day – Geschiedenis van Nederland* is voor € 32,50 te koop.





Andere Tijden op YouTube

Het programma *Andere Tijden* heeft een nieuwe reeks video's gemaakt. De video's behandelen onderwerpen die aansluiten bij de actualiteit, met een historische invalshoek. Bijvoorbeeld de aflevering 'De oplossing voor de woningnood' gaat over de woningnood na de oorlog en de oplossing die daarvoor werd bedacht. De video's zijn korter dan de reguliere afleveringen en daardoor heel geschikt voor in de geschiedenislessen. Je vindt deze video's op het YouTube-kanaal van *Andere Tijden*.

De Tweede Wereldoorlog dichtbij

De website van Netwerk Oorlogsbronnen is vernieuwd. Netwerk Oorlogsbronnen zorgt ervoor dat deze over het (buiten)land verspreide beschikbare bronnen, digitaal samen worden gebracht wanneer ze over hetzelfde onderwerp, dezelfde persoon of dezelfde plaats gaan.

Op de site kan iedereen op zoek gaan naar de oorlogsgeschiedenis in zijn of haar buurt en binnen zijn of haar familie. Bijna 245.000 persoonlijke geschiedenissen zijn hier te vinden, individuele verhalen in context van de grotere gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog. Zo wordt de oorlog dichtbij gebracht. Bekijk het zelf op www.oorlogsbronnen.nl.



Gezocht: Redacteuren voor KLEIO

Herkent u zich in het volgende profiel:

- U heeft het vak van geschiedenisdocent lief.
- U beschikt over een vaardige pen.
- U wilt eraan bijdragen voor vakcollega's een mooi blad te maken.
- U heeft een netwerk in de onderwijswereld en met andere historici.

Dan is hier uw kans! Wegens vertrek van enkele redacteuren zoekt de *Kleio*-redactie versterking. Met name collega's die affiniteit hebben met het vmbo nodigen we uit om te reageren. Maar ook anderen zijn welkom. Het betreft een vrijwilligersfunctie. Interesse?

Mail naar redactie@vgnkleio.nl.

NB Mocht u in het verleden al eens kenbaar hebben gemaakt om toe te willen treden tot de redactie, wees zo vriendelijk dit nogmaals te doen.



De Leerhoek

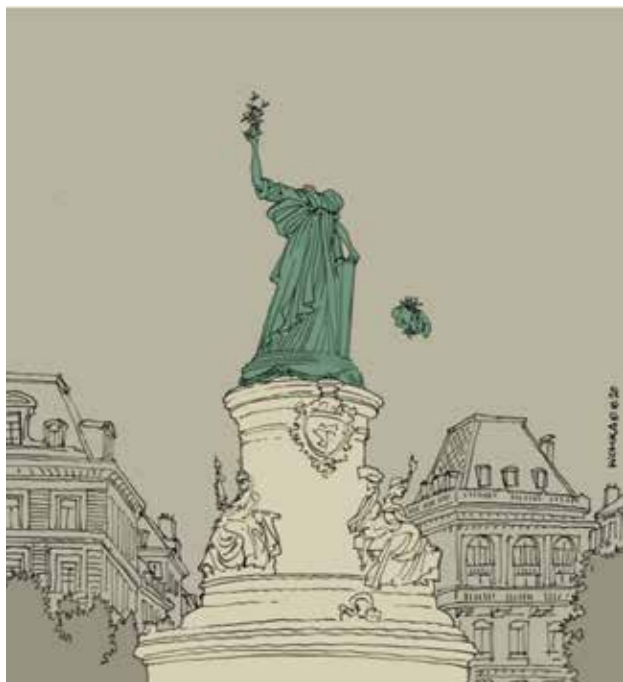
De Leerhoek is een online platform voor leerlingen van po en vo om de EU te ontdekken. Twaalf thema's komen aan bod, waaronder cultuur en geschiedenis, die de leerlingen middels spelletjes, activiteitenboeken, wedstrijden en video's eigen kunnen maken. Op de site vind je ook inspiratie voor lessen en het biedt leerkrachten mogelijkheden om met collega's uit andere landen in contact te komen. Het materiaal is gratis beschikbaar op de site van de Leerhoek.

**Het volgende nummer van
Kleio verschijnt op 2 februari**

Nascholingsdag Geschiedenis

vrijdag 11 februari

OMSTREDEN VERLEDEN



Cartoon van Michel Kichka bij de moord op Samuel Paty

“De kandidaat kan uitleggen dat de wijze waarop mensen betekenis geven aan en oordelen over het verleden door de tijd heen verandert en per groep en individu kan verschillen”
(Syllabus CE havo en vwo 2022)

Felle discussies over het verleden resoneren ook in onze klassen. Ze maken geschiedenislessen relevant en betekenisvol, maar stellen docenten én leerlingen ook voor spannende uitdagingen. Hoe kunnen we daarmee omgaan, ook bij onderwerpen als slavernijverleden, Holocaust en islam? Hoe komen we van een saaie beschrijvende tekst in de CE-syllabus tot relevante lessen?

Op deze dag leggen historici, vakdidactici en docenten hun kennis en ervaringen aan u voor en is er ruim gelegenheid om daarover met elkaar in gesprek en aan de slag te gaan. Als vanouds kiest u zelf voor uw eigen mix van lezingen en/of vakdidactische workshops, waarmee u hopelijk verrijkt naar huis kunt gaan. Er is aandacht voor omstreden monumenten (Maria Grever), slavernijverleden (Stephan

Klein), Holocaust (Remme van der Nat), islam (Stephan Venmans), nieuwe examenonderwerpen (Maartje Janse, Bart van der Steen, Dick van Straaten), chatten met het verleden (Albert Logtenberg en Timo Epping) en omstreden keuzes bij de nieuwe canon (met makers James Kennedy en Hanneke Tuithof). Het Rijksmuseum van Oudheden verzorgt een lezing door Lucas Petit (hoofd collecties en onderzoek) en rondleidingen door Annemarieke Willemsen (conservator collectie Middeleeuwen) en David Kertai (conservator collectie Oude Nabije Oosten).

Datum en tijd: vrijdag 11 februari 2022 van 9.45 - 16.30 uur

Locatie: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28 in Leiden

Kosten: € 258,-, er is ruimte voor maximaal 75 deelnemers

Voor meer informatie over het programma en aanmelding: www.iclon.nl/geschiedenisdag



Universiteit
Leiden
ICLON





Geschiedeniswerkplaats brengt geschiedenis dichtbij!

Met een glasheldere structuur, toegankelijke teksten en aansprekend bronnenmateriaal brengt Geschiedeniswerkplaats het vak geschiedenis dicht bij je leerlingen.

Toen en nu

In Geschiedeniswerkplaats is geschiedenis niet alleen iets van vroeger, maar ook van nu. Leerlingen koppelen het heden aan het verleden en leren de wereld beter te begrijpen. Ook kunnen ze volop oefenen met examenopgaven en krijgen ze een persoonlijk leeradvies. Zo ga je leerlingen zelfverzekerd het eindexamen tegemoet!

FLEX: de perfecte mix van boek en online

Voor je leerlingen:

- Actueel materiaal en boeken waarin leerlingen mogen schrijven en arceren!
- Persoonlijke digitale leeromgeving met adaptieve leerroutes voor gemakkelijk differentiëren

Voor jou:

- Overzichtelijke resultatenpagina's voor snel formatief evalueren
- Stel je eigen digitale toetsen samen op verschillende cognitieve niveaus

Bestel je beoordelingspakket of neem direct contact op met jouw accountmanager.

Vraag je gratis beoordelingspakket aan op
geschiedeniswerkplaats.noordhoff.nl
of via 088 5226888

